Повість

Розділ перший

Року 1912-го, червня 15-го, Лундик Гордій приїхав із Черкаської учительської семінарії в село Тернівку до своєї тітки Горпини Корецької, яка йому була і за батька, і за матір рідну, бо він їх позбувся ще раннього дитинства. До науки стати йому поміг місцевий священик Дмитро Діяковський, зваживши на те, що хлопець кінчив дуже добре земську школу.

Так, він щороку приїздив, але сьогоднішній приїзд був надзвичайний, бо у валізі, в томикові Винниченкових творів, лежала посвідка про скінчення студій і про те, що Лундик уже має право навчати в народних школах. Садиба в Горпини Корецької, як і всі садиби українських селян, охоплювалася садком, на тлі якого вирізнялися дві височезні тополі, що стояли по краях старих воріт, завжди охайно зачинених і прип'ятих до стовпа деревним обручем, вона біліла причілковою стіною і вдень, і місячної ночі туди, через яр, до священикового дворища, Після привітання Гордій умився коло криниці і пообідав, Правильніше було б сказати, що повечеряв, бо вже заходило сонце. Апотім, взявши з жердки рядно, кожух і з полу подушку, пішов до клуні, де постелився на торішнім сухім сіні і ліг відпочивати, аби вже завтра розказати тітці все, що тільки цікавитиме її добру старосвітську душу. А потім піти і подякувати священикові за туувагу, яку він завжди виявляв до нього на протязі всієї науки, бо зараз тітці було не до слухань, Вона квапилася упорати на ніч корови і кричущі поросята.

Гордій лежав горілиць до відчиненої брами, угрузши верхньою частиною тіла у сіно. Витягнені ж ноги на всю свою довжину приємно трималися вище рівня живота. Вся його істота була сповнена бадьорого

тепла, що йшло і від кожуха, який покривав лише по рамена, і від пахощів сіна, під ним розворушених. З правого боку, в стрісі, стриміла до половини коса без кісся і поблискувала від місячного світла, що тримало в непорушних чарах і верхи верб, і осик, і яворів, які витикалися з яру нарівні з брамою клуні, і по той бік на горбі священиків дім. А ген-ген далі височіла під самим місяцем мовчазна церква. Нижче від неї ліворуч і праворуч темніло село. Над ним ворушився білий туман, неначе формувалися для церкви крила того самого кольору, що і її стіни. Давно вже затихли тітчині кроки в подвір'ї, і в селі й над селом світилася біла тиша. Ніч була проти неділі.

В Гордієвій душі промайнуло все семінарське життя без пригод і без радощів, за якими його молода душа тужила не вгаваючи і під час студій, і під час самотніх блукань по черкаських вечірніх празникових вулицях. І думка, підкинута зором, зупинилася над церквою між місяцем і хрестом, тим, що на найвищій бані. Зупинилася на мерехтливій зірці, до якої жодна людська сила вовіки вічні не досягне своїм реальним дотиком. І похолоділо в його душі. Він відчув безодню світову як продовження тієї пустки життєвої, серед якої його маленьке серце билося тривогою, чуючи свою приреченість, мабуть, їй, уже світовій пустелі. З'явилося дике бажання схопитися і бігти до тітки. І коли там двері заперті, то скажено гнатися через поле, поки не зустріне якусь людину, може дівчину, і вхопити її руку, притиснути до серця і крикнути: "Людино, глянь у світ і збагни, де ми. І зрозумій, що ми манюсенькі-манюсенькі... { роковані на поталу комусь страшному і незбагненому... і через те наш розпач нехай буде великим чуттям згоди між теплом твого єства і мого аж до останнього нашого зітхання, бо за ту кривду, що ми з'явилися на світ, ніхто ні перед ким не стане покутувати і ніхто нас не пожаліє, крім нас самих".

І саме в цю мить щось у яру заспівало таким сумним, чистим та високим голосом, що луна від нього нестримною потугою покотилася через село проз церкву в степ і вдарилася в високе небо — і воно над степом і селом і над осяяним від місяця церковним хрестом не видержало тієї туги, що підіймали людські звуки у немирінність ночі...

не видержало і стало возноситись вище і вище... стало розходитись ширше і ширше... А голос жіночий безперестанку тужив:

Ой горе, горе з такою годиною!

Прокляла мати малою дитиною,

Прокляла мати і щастя позбавила,

Під тинами людськими без жалю поставила...

В Гордієвім єстві всі почуття притаїлися, і моторошний холод обхопив тіло на теплім сіні і під теплим кожухом, і кожна цятка нервів стала слухом. А голос побивався під небом, ридав, благав, то знов западав у глибокі тіні далеких вибалків та ярів. І тільки щемів здавленою гарячою луною у яснім літнім тумані ночі, аби знов вирватися з тиші і ударити з новою силою у вічне склепіння над землею.

Так, буває, орлиця, вкинута в клітку, спочатку б'ється грудьми, головою, пазурами об іржаві грати, але, заюшена кров'ю і знесилена, падає без руху, ждучи, поки спрагнене волі, невгавуче серце кине її знов у смертельний та нерівний бій з холодним залізом неволі.

Від пісні, сповненої несосвітенного жалю, небеса нап'ялися до останньої можливості своєї сили, аби тільки не луснути і не пустити до Бога страшних жалів невідомого і самотнього жіночого серця. І посеред ночі від наглого місяця стало світліше і моторошніше, і він, ніби це відчувши, став важко і повільно осідати над церквою. І знизився на найвищий гостряк хреста. Хрест не витримав, тріснув і з місяцем упав в ограду... І цей тріск продзвенів як смертельний постріл по всіх розлогах ночі, і на землі стала глупа ніч. І пісня, і луна зникли і заглухли, неначе камінь, кинутий у криницю, який осів на скаламучене дно глибокої води.

Гордій схопився з сіна і, не надіваючи одежі, а тільки накинувши на себе кожух, вибіг із клуні. і диво. Місяць світив так само серед неба над церквою, як і світив перед тим. Тільки після пісні тиша панувала нерухоміша. У парубка билося серце від подиву і тривоги,

Постоявши у нерішучості під клунею з мить, він пішов надвір. У церкві пробило 12 годин ночі.

На найвищій лінії яру з того боку, де була тітчина Горпинина садиба, проходив рів, зарослий дерезою Гордій швидко найшов вилазку, коло якої росла стара груша, і став сходити східцями, покладеними із шматків каменю, в яр. А через те, що тут був дуже крутий спуск, господарі зробили жердочку аж до самого Тясмину, Місцевість навколо спуску через стрімучу крутість ніколи і ніким не оброблялася. Вдень її відвідували хіба якісь одчаяні вівці чи кози посмикати трави на жовтій глині між каменем. Вся половина Тясмину вподовж по цей бік від Гордія не заростала ні осокою, ні лозами. Тільки на тім боці, від священикової садиби, росли рогоза, очерет і над самою водою верби, тополі, осики і явори. Кожне дерево стояло у клубку туману, освітлене місяцем з верхніх боків, і витикало з нього позолочені гілляки до неба. І здавалося, що з-під якогось снігу вони вибилися на світ. А вверх і вниз уздовж ріки всі скелі сріблилися і золотилися так само, як і купи туману над водою і над берегами... І всі нічні видива в яру око легко сприймало то як туман, то як скелі. Коло самої кладки, скованої з двох тонких верб, стояв мокрий від рухомої вогкості човен.

Гордій зійшов на кладку. Під ним блищала чорна смуга води, відти відсвічувалися до нього, зачаровані нічною тишею, небо і круглий місяць, а над всією прозорою безоднею світився він у кожусі і босий, з непокритою головою, Хлопець зараз же чогось нагадав, що не співали й не співають солов'ї, а тількиспівала невідома душа насичену розпачем пісню. І йому стало страшно, і на мить незрозуміло, куди і чого він іде. І, незважаючи на це, все-таки зійшов на другий бік річки і пішов швидко понад нею стежкою. Та й побачив перед собою, кроків на двадцять, жіночу постать, і то лише в одній білій сорочці. Вона йшла, кваплячись,

стежкою на гору і не оглядалася. На спині чорніла розпущена пишная коса. Йому прийшло в голову, що видиво похоже на казку, в якій відьми і потопельниці конче з розпущеним волоссям. Одначе, переборюючи життєву незвичність і нічну моторошність, він став її доганяти, непомітно прискорюючи ходу, вона так само, ніби почуваючи когось за собою, ще швидше простувала на гору. І, підійшовши до священикової хати, перелізла через тин, взяла з нього драбину, приставила до стріхи і вилізла на хату. І на самому гребені закотила сорочку, неначе дівчинка, перебродячи річку, і спустила одну ногу у вивід, а далі й другу і зникла у каглі. І ніч спорожніла аж до тієї людської свідомості, за якою починається, мабуть, тільки жах і всякі таємні несподіванки.

У Гордія вирвалося вголос:

— Оце так завдання!

І, не перестаючи йти вслід за видивом, перескочив тин і хотів уже лізти по драбині на хату, узявшися за щабель однією рукою. Рука тремтіла, виявляючи осередній душевний неспокій. Але в цей саме момент вийшла з-за причілка струнка молода жінка чи дівчина, закутана чорною великою хусткою, і спитала:

— Чого вам тут треба?

Гордій же з якимсь наполегливим неумолимим натиском гукнув до неї:

— Дайте руку, — і простяг до неї обидві свої. Жінка ж, неначе хто її штовхнув, ступила назад кроків зо два і відповіла так, ніби впізнаній людині:

— Невже ви гадаєте, що саме час для гіпнотичних вправ?

Парубок, не помічаючи злегка насмішкуватої відповіді, ще раз гукнув несамовито поважно:

— Дайте руку, я не злодій... Я хочу знати, чи ви жива істота.

Жінка простягла з-під хустки малу і теплу руку, але таким непевним рухом, неначе її хтось тяг силоміць. Гордій, подержавши якусь мить полонену долоню у своїх жменях, відчув усім напруженим первісним людським єством оте вічне жіноче тепле й божевільно солодке чуття, задля якого юнаки плигають з дзвініць, коли воно того забажає, і вилазять на найстрімкіші верхів'я гір, шукаючи Божої бороди, аби вчепитися в неї і погойдатися над світом хоч би хвилину, а там і звіятися вниз гнівною бурею десь на дикі скелі мовчазного небуття. Відчув страшну силу того чуття, що зароджує світ, уже зруйнувавши мільярди незнаних світів раніше. Відчув і потяг незнайому жінку до себе, Придавив до свого шаленого молодого серця і став п'яненно-п'яно цілувати в обличчя, шукаючи поцілунками жагуче-солодких жіночих уст. Жінка спочатку не боронилася, а потім напружено крутнулася на одній нозі, і залишилася у парубка лише хустка. А дівчина, це була дівчина, він почув пругку знаду молоденького тіла, відбігла до дверей і, обернувшися до свого напасника, гукнула:

— Скажений!..

І вскочила в сіни, хрьопнувши за собою дверима і клацнувши зсередини гачком,

Лундик підійшов з хусткою на плечі повільно до дверей, спробував плечем їх висадити і після невдачі припав до їх гаряче і зашептав:

— Відчиніть, я віддам хустку, відчиніть, я вам ноги буду цілувати, лише скажіть мені, я все для вас зроблю. Відчиніть, бо я загину тут на порозі.

А зсередини схвильовано і розгнівано відповідали:

— Божевільний, чорт вас не вхопить. Тікайте швидше від хати. Бо дід Гарбуз поспускає собак коло конюшні. Тоді буде вам лихо. І мене батько не помилують. Ідіть геть, бо я вас не впущу. Я нароблю крику, і позбігаються люди, не соромте мене. Тікайте швидше відсіля.

І почув він кроки в хату. І після цього, постоявши, подивився на хустку і поклав 'й на порозі. А сам, повернувшися, зітхнув і пішов від священикового двору в яр. Ішов навпрошки таким кроком, яким ходять старі, збентежені сліпці, що покладаються не на певність стежки чи грунту, а на свій вироблений нещастям інстинкт.

Розділ другий

У неділю ранок високий і пишний розпливався над всією зеленню, якою овіяне було село, присипане великими росами. Луна від людських розмов і крику пастушків, від мекання овець та іржання коней, реву волів та корів йшла в поле зо всіх царин села мальовничим звучанням, як і село, пройняте туманом, було кольористе на ранкові фарби.

Кожні груди живої істоти дихали безмежною глибиною супокою і потуги, яка непомітно викликалася сонцем з надр землі і переливалася в кожне стебло і в кожне живе серце. Дихали радісно, глибоко і з таким чуттям, яке говорило, що можна дихати ще радісніше, ще глибше і ще тихше, але не треба напружуватися, бо ранок і так переходить у такий прозорий день, що якби хто уважний глянув з-під церкви на небеса, то побачив би там і зорі, і на великих пальцях ніг нігті, освітлені сонцем у того янгола, який щоранку летить з заходу на схід назустріч сонцю.

Радісний і щасливий день хліборобського відпочинку!

Цього настрою не сполохав навіть скрип хвіртки, якою ввійшла у священиків двір тітка Горпина, одягнена в чорний корсет і в альпагову

спідницю. Вона ввійшла і хазяйським оком оглянула двір, потім, обернувшися, уважно подивилася, чого скрипить хвіртка. І зачинила її з таким виглядом, що, мовляв, ніяка статечність рада святої неділі нічого не зарадить немазаній хвіртці. Собак не видно було, а тільки голос дідів Гарбузів чувся з конюшні:

"Повернись, повернись", Але й він лунав по-святковому. Перед самим ганком, яким входять в кухню, вона відсунула ногами, взутими в козлові чоботи, відро під тин. Ним, видно, дід давав свиням пійло з дерті та й поставив, де прийшлося. Та так відсунула, що аж горобці перелякані захурчали з тину кудись між вишні. А потім, увійшовши в сіни, постукала в двері. І коли зсередини хтось крикнув "заходьте", ввійшла і побачила наймичку, яка сиділа коло підпіччя, тримаючи між ногами макітру, й заминала макогоном сало.

— Чи панночка дома? — спиталася тітка Горпина.

— Дома... Тільки що, мабуть, сплять, — відповіла наймичка, — бо вони з неділі виходять заміж, то вже щодня мають досить мороки, аби натомитися. Та сідайте на ослін, поки замну і довідаюся, чи встали.

— Якої ж це такої мороки вони мають? — спиталася знов тітка Горпина, сідаючи на ослін.

— Та ось, учора цілий день викладали всякі свої убрання та приміряли до себе, то знов скидали і прикрашалися у всякі золоті та срібні цяцьки. Та все прибігали до мене й питалися: чи гарне і чи все оте добро їм до лиця. Але останній раз плигнули до мене в ліжко під ковдру і давай мене штовхати у бік кулаками та питатися, чи я знаю, як то воно замужем, і чи може дівчина враз умерти від отієї несподіванки, що кождий хлопець преться з нею туди, куди й не треба, неначе дурний.

— Ти таке накидаєш своїй панні, яке ніколи не буває жодній дівчині до шмиги.

— Я не раз чула від самого батюшки, що все, що правда, то не гріх. А втім, якби це друга жінка, а не ви, я не розказувала б цього ніколи.

— А чим же це я у тебе заробила такої ласки?

— Та чим? Тим, що панна Варка убігли до мене серед ночі і стали розпитуватися, а який у вас небіж, чи гарний, чи високий, чи чорнявий, і чи дуже швидко бігає, і чи може подужати діда Гарбуза. Та як зареготять, та як ухоплять мене в обійми та й давай мене цілувати як навіжені. А я й питаюся: що це таке з вами? Чи не понюхали часом смаленого хвоста в кнура? А вони кажуть: "Гірше. Я хочу добре навчитися цілуватися, щоб молодий мій не вигнав від себе на другий день по шлюбі".

— І чого б то вони так розпитувалися? Хіба вони не бачили ніколи Гордія, чи що?

— Та панночки ж не було у нас підряд хто його знає й скільки років. Вони ж училися в Полтаві. А літом жили в Сердегівці. І, Боже, як мені їх шкода було вчора, бо після реготів та дурощів вони почали так гірко плакати, неначе на похороні рідної матері. Та все питалися крізь хлипи та плачі: "Скажи мені, моя голубко, що таке щастя? Може, воно це є удача, а нещастя — то помилка?" І що я могла їм говорити, коли мені здається, що якби я у такому ходила та таке пила та їла, як вони, то була б щаслива. І через те я тільки дихала та мовчала і нарешті доміркувалася сказати: "Підіть до баби Гамарнички, нехай поворожить". І панночка далі й не витримали коло мене бути. Схопилися і, обтрусюючися, крикнули: "Господи, яка ж ти страшна дурепа! Просто хоч і не кажи нічого". І після цього знов нагнулися до мене й зашептали боляче-боляче: "А все-таки я одружуся з Харлампієм Пронем. І скажу, аби він покликав у старші бояри Гордія Лундика. А щодо ворожки, то я вже була в неї. А до тебе в ліжко ніколи, ніколи не приходитиму".

І я оце і зараз, мнучи сало, сама собі гадаю: чого вони так дивовижно промовили останні слова, неначе хтось їм може стояти на заваді до шлюбу, чи що?

А далі Дунька, таке було наймення наймиччине, спиталася:

— А навіщо вам здалася панночка?

— Та мені тільки треба, щоб хтось батюшці сказав, що Гордій прийде дякувати за сердечну опіку аж через тиждень, бо я хочу його трохи відживити, аби не мав вигляду якогось ченця чи скрипиці. Та й обіпрати треба. І щоб батюшка на нього не гнівалися за те, що я буду всьому призводниця.

— Це таке, що я скажу і батюшці... і... і... Та панночці цього можна й не знати. Ви не турбуйтеся, я все скажу, — запевнила наймичка тітку Горпину, яка встала кажучи:

— Треба йти додому... Незабаром і "Достойно" задзвонять, а до церкви вже трохи пізно. Оставайся здорова...Не забудь же.

І вийшла.

Але Дунька випровадила її аж до тину, де тітка уважно оглянула знов те місце хвіртки, що скрипіло, але, не сказавши її слова своїй супутниці, вийшла на битий шлях. А Дунька, вхопивши під тином молоденького чубатенького півника, побігла в хату, приказуючи: "Півнику, півнику, бороданьчику..."

Коло церкви Корецька побачила в сонячному світлі з десяток возів, коло яких були прив'язані воли, корови. Деякими господарі поприїздили показати помпезність заможню, а дехто привіз хворих до причастя. Поміж возами продавали бублики, цукерки і всякі інші ласощі. Між ними були і скороспілі ягоди з вишень. Дівчата, хлопці і малі діти стояли

натовпами серед перекупок. Та тітка Горпина їх поминула. Поминула й ту стежку, що вела через яр, і пішла додому поза цариною. Стежка була попід самим ровом, зарослим травою, будяками, полинем, нехворощем і козельцями. З правого боку уже були прорвані буряки графа Бобринського, обкопані канавками для жуків. На межах де-не-де стояли великі поливальниці, балії і корита з малясою для метеликів, уже не потрібні. А туди за ними, геть-геть аж під ліс, видно було, як красувалися жита і стояли густі зелені пшениці, над якими звисали кібці й звеніли жайворінки. А їм знизу здавленою луною відповідали перепелиці хававканням, Дикі качки та лиски з польових озер криком. І лисиці, скликаючи лисенят гавкітливим лящанням. А бджоли, оси і джмелі тягли через поля свою окрему, гостру і тужливу прекрасну молодію, і теплішу, і яснішу навіть на сонячне гаряче проміння. І здавалося, що то над українськими полями гудуть луни від тих дзвонів, що в давніх-давнах прогомоніли з усіх земних церков на радощі людям у великі свята і тепер чекають до своєї невимовно чарівної, надстепової, гомінливої спілки і найостаннішого звуку ще й з тернівської дзвініці.

Розділ третій

Якби Гордія хто спитав, чи він спав цієї ночі, то хлопець не здолав би твердо відповісти. І якби таке саме питання було йому на супротивне твердження, то й тут він відповів би непевно. Але міг би сказати тільки те твердо, що в церкві продзвонили "Достойно". А він лежить у клуні на сіні, з розплющеними очима, справленими в одчинену браму до яру. Через верхи верб, осик, яворів і тополь — туди, до попової хати та церкви. Але якби його й тут хто спитав, чи він бачить той світ, що розгорнув частину своєї ранкової краси перед ним, то він одповідати напевно не хотів би. Хіба лише очима зупинився б на тій сонячній смузі, що, прориваючися крізь драну стріху, переписувала всю середину в клуні і освітлювала коло брами діжку, накриту свитою, і в супротивному кінці складені старі стовпи та дошки.

Гордій лежав під кожухом, скоцюрбившися і вслухаючися у якесь нове, невідоме для нього чуття, яким була переповнена вся його істота.

Воно було трохи похоже на ті настрої, які завжди супроводили шкільні нагороди проти великих свят, і на річні переможні переходи з класу в клас. Про них раз у раз хотілося комусь казати, здавлюючи в серці радість перед невдахою, аби не образити. І завжди про них хотілося писати листи найбайдужішим своїм знайомим. А ось про це нове почуття, яке він здобув цієї ночі в походеньках, то вже напевне не напише нікому. Мало того, найлюбішій своїй тітці Горпині про його навіть не загикнеться. Воно у всім єстві шуміло, як якась спокусливо п'яна стидка загадка, яку споконвіку ніхто не відгадав, хоч і репали голови, силкуючись у цім напрямку. Ох, яке це чуття прекрасне й могутнє, незважаючи на свою таємничість та нерозгаданість. Він знає, що якби воно забажало, то всі люди вийшли б із своїх дворів зі статками та худобою іприпровадила б їх йому аж до клуні, зірвавши пилюгу на стежках, на шляхах і на межах. Припровадили б і сказали б: візьми, все твоє і ми твої. А він їм відповів би: хоч пили од ваших отар і від вас заступили сонце, але тієї маленької дівочої постаті, що я зустрів під поповою хатою, не здолали в серці заступити, то через те ідіть собі від мене і женіть з собою худобу, бо не потрібні мені ні ви, ні ваші статки та маєтки,

І знає добре Гордій, що якби воно забажало, то всі вояки з усього світу зібралися б із своїми могутніми гарматами і заступили б всі тернівські поля і сказали б:і ми всі, і вся зброя твоя. І потім зараз же щоб ревнули такими страшними громами, від яких осипалася б і глина у всіх хатах, і штукатурка з усіх церков, то серце його, сповнене нового почування, принесеного з нічних походеньок, одповіло б їм: забирайте з собою всі гармати та й ідіть від мене, бо не заглушили в мені маленьке слово, яке я почув під поповою хатою на нічних походеньках. Не заглушили прикро докірливе, уроджене з перелякано-приємної несподіванки, слово "скажений", яке я виніс з-під попової хати, коли я був на нічних походеньках.

І Гордій раптово схопився і виструнчився на повний зріст у своїй постелі, подивився вгору, де була щілина у почорнілій стрісі, мабуть, утворена вітрами, уся тепер налита сонцем. Подивився і сів так само

раптово. І, швидко вбираючися, усміхався і приказував: "Ото так завдання... Ну, ну, справді завдання!"

А коли увійшов у хату, то тітка розставляла обід на столі, застеленім свіжою скатертиною: і борщ з курятиною в зеленій мисці, і курятину в білій квітчастій тарілці, і вареники, запечені з сметаною у високій жовтій макітрі, і затірку з молоком, і ложки, і виделки, покладені в тих місцях, коло яких мали сидіти трапезники, і паляницю високу, білу, аж сонячну, на рушнику, з ножем, напоготовленим до чину. Все-все, що Гордій побачив, підхопило його почуття і понесло в приємні високості рідних звичаїв, де кубляться всякі тумани, повсталі з казок чарівної давнини. У хаті було вимазано, долівка притрушена сухим сіном, і лави навколо стола і попід стінами аж до мисника застелені килимками; навмисне для цього витканими у Петра Лабая. І жердка, і піл біліли під святковими ряднами, що пахли сонячним промінням і береговими вітрами.

Гордій, забувши, що не вмивався, для ради неділі поцілував тітці руку і сів до столу. Вона теж, не зауваживши небожевого прогріху, сіла і, перехрестившись, сказала:

— Господи, благослови своїм духом святим. І обоє їли мовчки якусь хвилину, а потім тітка підвела голову до небожа.

— Сьогодні вранці, ще як ти спав, була я в батюшки і прохала там, аби не гнівалися, бо ти прийдеш з одвідинами до них аж через тиждень. Не хочеться мені показувати тебе такого, як зараз. Бо ти аж світишся від своєї отієї науки. Треба тебе вилюднити трохи, щоб не сміялися панянки одуковані.

— То ви були в попа?

— Кажу ж тобі, що була.

— Чи ви не догляділи часом, чи в них на хаті коло вивода стріха не розшита?

Тітка подивилася на небожа пильно-пильно, а далі й промовила:

— Не догляділа. Чуже господарство для мене зась, і я, не прохана, ніколи не клопочуся ні людськими радощами, ні людським добром.

Гордій побачив, що зачепив тітчину господарську всеосяжність за якусь незриму ниточку, схаменувся і перевернув на друге:

— Та то я хотів сказати, що бачив на самім вершечку нашої клуні велику дірку в сніпках. Під час бурі крізь неї, мабуть, дощ іде.

— Може, ще що бачив? — спитала тітка з недружнім притиском, який говорив, що кожна соломинка в хазяйстві без волі господині не ворухнеться навіть і під час бурі.

Парубок, остаточно збитий з пантелику і згадавши те, що бачив, почервонів і, не знаючи що далі казати, бовкнув:

— У березі, коли пробило 12 годин ночі, щось жіночим голосом страшно сумно співало.

І злетіла враз вся поважна самовпевненість із тітчиного обличчя. І спиталася тітка тривожно, неначе зломленою силою.

— А де ж саме співало: чи проти нашого подвір'я, чи проти попового?

— Ніби проти попового, але було так сумно, що мені здавалося, у грудях серце навіки замре.

— Уже років з вісім, як не співало в нашім березі, не дурно це, щось буде, — сказала тітка, справивши погляд углибінь своєї душі, де живе невмируща бувальщина.

— А що ж воно співає?

— Співає билиця, бодай її пам'ять була не прийняла!

— А чи можна й мені знати про неї хоч трохи? — зрадів Гордій, що може відвернути тітку від неприємного враження, яке він зробив початком розмови.

— Не трохи тобі треба знати про неї, а все треба знати, і конче треба знати. Слухай і, може, хоч ти навчишся обминати в житті горе і непевних людей, страшніших від горя, — теж полегшено зітхнула господиня і, напившися води і втершися рушником, на якім лежала паляниця, сказала: — Оця земля, що за селом засіяна тепер буряками, колись належала панові з мужиків Терещенкові. Буряків він не сіяв, як тепер граф, а тільки пшеницю, жито, овес, горох і ячмінь. У нього в полі залишався раз у раз хліб, недомолочений у скиртах, і солома з-під молотіння та германування в ожередах. Усі ці залишки глядів лановий, старий дід Маркура Пупань. Але такий дід, якого не було від утворення світу і не буде до страшного суду. Свою займанщину він об'їздив верхи на чорнім коні, що звався Ремез. А зимою теж ним, але уже однокінними санками. І що то був за дід, і що то була за напасть на весь хрещений мир... У кінець його малахая було вплетено шматок олова, кажуть, з півпуда. І хто з бідних мужиків попадався на переїзді з краденою соломою, того він убивав малахаєм і мертвого брав на коня, коли це було літом, і віз туди, за Тернівку, де ото вода страшно нуртує в скелях, і вкидав його у вир. А коли траплялося зимою, то привозив до ополонки і впихав під лід. Коли ж попадалася жінка, то він її возив з собою попід скиртами з тиждень і вже робив з нею що хотів, але додому пускав живою та ще й з пашнею. Та так пускав, що та жінка навіки губила голову і вже ніколи не думала про свого чоловіка, а тільки марила страшним дідом і вдень, і вночі. І були такі, що йшли в поле навмисне,

аби з ними знов зустрівся і возився стільки часу, скільки йому заманеться. І ось тут-то й помилялися бідні жіночі душі. Дід другий раз нічого їм не робив, а простісінько брав на коня живу чи у санки живу і віз до Тясмину і там топив. У неділю всі ті люди, які працювали в пана цілий тиждень, сходилися в маєтку до контори, де сам пан начитував, що кому треба дати. І ото тільки було спитає: "А такій-то чи треба дати соломи?"— то як дід Маркура гукне: "Не тільки соломи, а й пашні дати", — то вже всі люди знали, що молодичка була в чортячих лапах. Але і та багачка, яка впадала в око старому пекельникові, не викручувалася від спільної жіночої долі в Тернівці. Такій було тільки скаже: "Здорова будь, молодице. А приходь-но в неділю ввечері до Прикупової могили!" То вона вже й ходила в господарстві так, ніби стеряна. І чи молитви читала, чи кляла усіма проклятого ірода, але приходила неділя і приходив вечір. І господиня, прибрана, неначе дівчинка, і, вся холодіючи та завмираючи, квапилася до могили на побачення. І вже ж він її возив по степу, і вже ж він їй робив, що хотів! Від такої кривди, від такої наруги село гуло, мов стривожений вулик, і вже скаржилися і приставам, і урядникам, а вони було наїдуть до нього в двір край села, а двір у нього був обгороджений сторчовим та щільним парканом. Наїдуть, та поп'ються, та й розійдуться. А Маркура Пупань з сивими довгими вусами, по чорній одній смужці в кожнім, ще й на своїм чорнім Ремезі як був владником і царем над нами, так і залишався. І втопив він Шурубейлівну, й твою матір, і Кундельку, і Сіромчиху, і Мокієнчиху, і Цицанівну. І стали мужики радитися, що робити з ним. І, може, радилися б довгенько, та здибав Маркура мене. Я йому впала в око, і це поквапило мужицьку раду. Стрів він мене в суботу коло кладовища та й каже: "А здорова будь, молодице, а прийди-но в неділю ввечері до Прикупової могили!" Я стерялася. Він такий велетень, та такі страшні в нього очі, та такі стидкі та тягучі, що я почула, прости Господи, хіть до нього непереборну. Настала неділя, настав і вечір, і я пішла до нього. Але чи янгол, чи сам Бог мене напутив, я вкинула в пазуху пачку сірників. Приходжу до могили, він на чорнім воронім коні коло неї виграє. Порівнявся зо мною, вхопив за руку, поклав мене ниць на сідло перед собою і помчав у скачки аж на Ринву до скирти. І вже ж тоді кожною жилою я почувала пекельний вогонь, що йшов від нього. І чуло моє серце, що була б навіки

пропащою. Та й пустив він коня під скирту, знявши мене. Та й поточився, та й упав. Я зміркувала, що він п'яний, і мерщій сірника з пазухи та чирк! — пішло горіть. Маркура схопив з мене свитку, аби нею збити пожежу. Якби був тверезий, то не гасив би. А я тим часом навтікача. І дома чоловікові чисто все розказала. І зібрав він мужиків, і напутив, що треба робити. І ото вийде було із села душ із сотня та й позалягають у пашні над дорогою, де треба було йому їхати, та й цмокотять губами, даючи знати один одному, як тільки ірод на шляху появиться. Цмокотять та піднімають, ніби ненавмисне: там штиля із схованки; а там гостряк коси. А дід, проїздячи та стримуючи коня і гойдаючи малахай з олив'яною бульбашкою коло коневого черева, сміється та гукає до схованих:

— Огій, цмокотуни! А виходьте-но сюди та зробите битву з бідним дідом Маркурою, та побачимо, хто з нас багатир! Та ніхто не вилазив, бо за Маркурою Пупанем, коли він їхав, чути було, як стогнала земля. Здавалося, що їде військо незриме. І землі було трудно, і вона стогнала. Тяжко з тією душею змагатися, з якою нечиста сила накладає. Та трапився випадок, що таки призвів до битви. У нашого батюшки була за жінку мужицька дитина Марфа Посмітюха, і сумирна, і богобоязлива, і роботяща. Хоч і принесла йому з посагом дівчину оцю, що тепер уже панна і має шлюбувати з Харлампієм Пронем. І саме в середохресну неділю посту матушка говіла і йшла на сповідь. Коли переїздить їй дорогу анцихрист і каже, щоб прийшла до Прикупової могили в суботу. Вона не йде і нікому про це не каже, бо батюшки десь довго не було і правив у церкві якийсь наїжджий. Ба, йде вона в неділю до причастя, і він переїздить їй дорогу, хапає її на коня й везе у степ під свої скирти. Скільки днів чи неділь там із нею бавився... Ба, з'являється вона в село зовсім потеряна й не йде додому. А стає біля Логвинчука під тином і питає проходящих: "Чи ви не бачили мого молодого? Він на чорному коні, тільки не знаю, чи він з бородою, чи голений?" Люди було одведуть її додому, а вона знов приходить на те саме місце до Логвинчука, і стає під тином, і знов питає проходящих: "Чи ви не бачили мого молодого, він на чорнім коні, тільки не знаю, чи він з бородою, чи голений?" І нарешті у білий четвер уранці її викинув Тясмин на берег аж там, нижче каміння.

Дехто говорив, що сама втопилася, але село гуло, що втопив її Маркура Пупань. І настала ніч, і всі мужики з села залягли в ровах над тим шляхом, над яким мав проїздити він. Пробило в церкві північ, аж у нашому березі проти батюшчиного города заспівав жіночий голос. Хто чув, то говорив, що голос Марфин. У тім співі була така туга, що люди говорили, що навіть вікна у хатах і в церкві зайшлися сльозами і не видно було зсередини світу Божого:

Ой горе, горе з такою годиною!

Прокляла мати малою дитиною,

Прокляла мати й щастя позбавила,

Під тинами людськими без жалю поставила ...

Коли скінчився спів, появився той на шляху, він їхав від Розсохватої могили. І вже яка там битва була з ним, ніхто не знає. І де поховали повбиваних, ніхто не знає. Тільки на другий день у селі не вистачило одинадцять чоловіків, а з ним дванадцять. Чорний кінь Ремез теж навіки зник. Коли наїхала московська закуція в село, то вичитала на сходці таку недостачу в мужиках: Лундик Панас, твій батько. Корецький Семен, мій чоловік, Слинько Потап, Кандзюба Кузьма, Платін Пирхавка, Явтух Ядуха, Самійло Запара, Варлам Пиндик, Яків Кацалепа, Мусій Моргавка і Охрім Верло. Кажуть, що якби москалі узнали всю справу, то геть вигнали б село на Сибір. Але людей спільне лихо так злютувало, що ніхто всього не взнає до останнього Божого дня. Але в нашому березі неспокійно. Раз у раз співає проти якогось великого лиха. Останній раз співало вісім років тому проти пошесті холери. І тоді бачили зараз після співу, о першій годині ночі, їхав Маркура Пупань з Розсохватої могили, де сточився бій. Копита в Ремеза світилися, як розпечені казани у тій печі, в якій топили грабовими дровами. І коли ти, Гордію, кажеш, що співало цю ніч, то вже певно не без того, щоб не їхав Маркура Пупань на своїм чорнім коні з Розсохватої могили. І спитався Гордій:

— А дівчат він теж хапав?

— Дівчат — ні... Та те, що було, минуло, а тому, що має бути, треба якось запобігти. Треба, мабуть, освятити двір, — сказала тітка Горпина, встаючи з-за столу.

Устав і Гордій...

Розділ четвертий

В понеділок уранці сонця вже було повен двір. І кукурікання, і квокання, і кудкудакання, і пищання курчат здавалося криком соняшного світла. І Гордій, жмурячися і розшолопуючи, умивався з відра коло криниці. Потім, увійшовши в хату, узяв з мисника маленький глечик свіжонадоєного молока і нашвидку випив з житнім хлібом. Далі, витягши сапу з-під лави, пішов на город підгортати картоплю. Город тягся від межі тієї, що йшла проз двір, до графського лісу. На межі роси було страшно густо. Картопляне бадилля, набубнявіле та цупке від нічній вогкості, широкими листями теж гнулося від роси. На обидва боки від тітчиного городу розходилися людські. На одному з них якась молодиця, сповнена тієї свіжості, що і все вранішнє зело, підгортаючи кущі, радісно співала. Але слів розібрати не можна було. На городах і далеко за ними на полях перекочувалися купи туману, які відділялися від холодного Тясмину. Всі вони з одного боку були рожеві, бо сонце, розправляючи та вирівнюючи смуги свого проміння, одпихало їх до далеких обріїв і знехотя забарвлювало. "Якщо не в берег, то десь туди погнали тітка корови пасти", — подумав Гордій, високий, русявий парубок, і, нагнувшися і підкачавши холоші штанів, бо був босий, став сапати. Кожний раз йому спадав непокірно чуб на очі, і хлопець зводився і закидав його рукою назад. Над ним жайворінок тріпотів крильцями в соняшному промінні і щебетав. Проміння розбивалося і ламалося і летіло Гордієві в чуб, з якого блищало тисячами іскор. Але він цього не помічав і, закидаючи рукою раз по раз волосся, струшував цілі пригорщі ламаного та битого світла на землю. Город був чистий і від мишію, і від пирію, і від щириці, і від лободи. Розворушена земля, сповнена

перетрухлих трав'яних корінців, пахла картопляним бадиллям. Де-не-де попадався то перерізаний черв'як, то цеглинка, то черепок. І враз, від необережного руху сапи, викотиласянаверх цьогорічна картоплина. Гордій з жалем взяв її в руки й, нахилившися, здавив пальцями. На ній розсунулася молоденька шкірка, оголивши тверде рожеве черевце земляної кульки. І тільки Бог єдиний знає, чому пригадалося хлопцеві в ту мить те пругке й трошки тепле молоде обличчя, що він з таким щастям позавчора цілував під поповою хатою. Від спогаду аж у грудях важко й гаряче стало. Щоб вільніше почутися, він випнувся всім тілом і дихнув. І в його уяву заглянули і дід Маркура, й видовище, й спів із берега. Солодка тривога невідомої небезпеки ухопила мрію в розпечене коло якогось зачарованого безвихіддя. Але, неначе шкідливий пастух, що, підійшовши до чужого баштану і побачивши там під огудиною стиглі кавуни й стиглі дині, шелепає в чуже добро, аби затамувати хвилинну жадобу, хоч і дуже добре знає, що може замість бажаного одержати з усієї мужицької руки глодових кийків не лічено або замашних батогів із нових наконечників якраз у найдошкульніші місця свого єства. Так само і Гордій відчув у собі рішучість ще раз обняти дівчину, незважаючи ні на що, інакше, йому здавалося, він буде навіки нещасний або дурний. І в цей момент, неначе навмисне, виїхала з яру на межу бричка, запряжена парою високих білих коней, і швидко наближалася до Гордія. Парубок так зацікавився цією появою, що забув, і де він, і як зодягнений. Бричка була двомісна, на ній сидів, він упізнав, дід Гарбуз, і правувала кіньми панна в чорній сукні і солом'янім темнім брилику набакир. Над крисами широко обвивалася біла й довга стрічка, розвиваючися двома кінцями на вітрі, Порівнявшися з підгортальником, панна зупинила коні, нап'явши до себе потужно ремінні віжки. Була в рукавичках аж по лікті, і з правої руки на петельці у неї висів батіг. Лівий кінь важко дихав і все смикав віжки наперед на удилах, аправий косив головою й очима і на Гордія, і на сидців і теж смикав зубами збрую вперед, але до цього він ще й землю гріб копитами перед собою" Панна промовила звичайне "Боже поможи", а потім: "Чи ви не знаєте, як я можу побачити Гордія Лундика?" І почервоніла.

Це парубок не так помітив, як угадав на відстані метрів 15 і сам, хвилюючися, спитав:

— А навіщо він вам?

— Навіщо? Я не скажу, А якщо це ви, то підійдіть ближче. Ви мені потрібні, — рішуче і супокійно, мабуть удавано супокійно, проказала вона. Коли ж він підійшов до брички, дівчина, не повертаючи голови до того, до кого зверталася, сказала:

— Діду, злазьте та йдіть додому, я й сама з ними дам раду...

Всі зрозуміли, що мова йде про коней. Дід помаленьку зліз і, підійшовши до лівого коня, поправив наритник, який дуже високо підскочив на задку коло хвоста. І, сказавши:

— Та Горностая, Боже борони, не зачіпайте, а Азіята можна вряди-годи поторкувати, — пішов до двору Корецької, щоб через яр перебратися до священикової садиби.

І, коли став на достатній відстані, панна почала:

— Ми, здається, з вами познайомилися проти неділі вночі, але це нехай вас не зобов'язує й надалі провадити знайомство у такий спосіб.

І, відчувши, що може щось вийти невиразне, швидко додала:

— Ми не діти і не звірята, аби не здавати собі справи з того, що було. Я одружуюся, а старшого боярина у мого молодого немає. Сідайте сюди на бричку, і поїдемо до мого нареченого, я вас познайомлю.

— Вибачайте, будь ласка, я з дорогою душею згоджуюся, але не в такому вигляді, — і показав рукою до ніг.

— Тепер червень, і вигляд у всіх такий, усі працюють. Напевно, застанемо і пана Проня або коло бджіл, або коло робітників.

Гордій же, ніби демонструючи та вивіряючи, весело сказав:

— Погляньте, які в мене ноги, які в мене руки.

— Що ж, невеличкі і добре збудовані. Ну сідайте, я хочу, щоб ви були старшим боярином у мого молодого. Тільки пам'ятайте: всякі екстраваганції геть, — додала вона таким голосом, який говорив, що господиня вживе всіх сил на те, аби тільки екстраваганції справді опинилися геть.

Гордій же, особливого виразу слів не чувши і не відкачавши холоші, не відсукавши рукавів та узявшися за щиток брички та за її спинку, розгонисто сів біля панни Варки. Коні рушили. Вона ж, не дивлячись на нього, як перед тим на діда Гарбуза, сказала:

— Застебніть хвартух!

І в цю ж мить він почув своє становище не в дуже доброму стані. Відчув, що треба щось сказати, аби почуватися принаймні рівноправно настроєм з нею. А тут ще кінські гриви розважали і не давали зосереджуватися. Вони від руху здригалися на шиях та закривали в одного зелену стьожку, а в другого червону. Мабуть, повплітані дідом. То знов викидалися наверх. Коні були такі високі, а бричка була така низька, що кінські вуха, здавалося, закривали небо і ліс.

— Шановна панно, ви, мабуть, почуваєте, що мені треба щось сказати, аби розвіяти дурнуватий настрій, який почав утворюватися поміж нами. Настрій, який виходить ніби з нез'ясованості моїх стосунків, започаткованих до нас ще позавчора ввечері. Але коли я про це думаю, то роблюся просто дурний, бо не знаю вас. А кожну картину, що від нашого знайомства постала, і думку, яку ця картина викликала і

викликає, потрібно з'ясувати й таким чином звикнути до неї. Бо ми живі люди, бо, мені здається, що ми шукаємо самі себе. А цей світ, що ми бачимо і в якім ми ніби єцентром, цього всього, що я говорю, не потребує виправдувати ні перед ким. Хіба полю чи сонцю не байдуже, коли кібець ген, аж той, що летить з шумом попід лісом, дожене і пошматує на першім дереві жайворонка? Чи оці хліба, що понад межею, і ті картоплі, що ми поминули, хіба потребують чи вимагають з'ясування причини їх буття на світі? І я, бувши залежний від загального стану природи, від її стихійної невблаганності, не знаю, як і почати наперекір панівному настрою з вами з'ясовну і зараз потрібну мені розмову.

Дівчина мовчала, і Гордій зрозумів, що вона нічого не збагнула з його промови, і йому стало ніби аж приємно від цього висновку. Із самовпевненістю рішив, що вона слухає, як шалено б'ється його молодецьке серце. І скосив очі в 'й бік та й помітив на високих грудях, на тім місці, де чіпляють брошки, червоний польовий мак. "У неї, мабуть, теж серце неспокійно б'ється", — подумав. І побачив ще, що одно пасмо кіс, відділившися від скроні, закривало до половини вухо й щока від цього чіткіше окреслювалася. І на ній коло вуха ріс білесенький пушок. Гордій став хвилюватися, бо це ж він у той пушок тоді цілував, шукаючи нестямно її вуст.

Вона ж, чи зрозумівши, чи ні, що твориться в його єстві, на все відповідаючи, сказала:

— Візьміть віжки!

І, повернувшися до нього, простягла з віжками руки. А Лундик, неначе ждучи на той рух, нез'ясовано дико вхопив її попід руками і придавив до своїх губів її підборіддя. Бо панна Варка з усієї сили рвонулася від обіймів і підставила не те, що кинуло його на неї. Віжки безладно посунулися по щитку. Коні, відчувши волю, рушили з копита межею в степ. І віжки попід колесами потяглися по землі.

А небо над землею, повне пташок, таке прозоре й високе, що жодним вудлищем з найвищої тополі ніхто не досяг би, і поле на землі з пшеницями та житами саме у красуванні, і межі, зарощені шпоришем, косариками, молочаєм, безсмертником, і чепчиком, і звіробоєм, були такі спокійні і несхвильовані. І все було пройняте літнім польовим леготом, який ніби дихав, а не шептав: люби й не торкайся, дивися і недумай, і попливеш аж туди, за зелені могили, та кібці, та ліс, попливеш на хвилях щастя, які йдуть з глибини полів верхами хлібів, аби кинути мудрого за далекий обрій у степове безмежжя супокою, де думки прозорі і серце б'ється так само супокійно й тепло,як і прекрасне червневе сонце між небом і хлібами. Все, все було блаженно доброзичливе і людському серцю, й людській думці, тільки бричка, що летіла межею поміж хлібами з двома запряженими велетенськими білими кіньми, везла дикий неспокій, дику та бездумну боротьбу.

І випростала панна Варка праву руку, і зо всієї сили, на яку в ту мить була здатна, штульнула Гордія товщим кінцем пужална із свого батога, який висів у неї з руки на петельці. Штульнула в губи, і він її пустив. Вона скочила з брички й впала в жито. Потім, схопившися, вибігла на межу і рушила бігти до Тернівки, поправляючи на голові брилик. А коні гналися до лісу. Гордій, замазаний кров'ю, що текла з розбитої губи на підборіддя, і тримаючися однією рукою за спинку брички, а другою за сидіння, дивився якусь мить услід панні Варці. А далі, ніби остаточно втративши глузд, і собі плигнув з брички, яка летіла у повний кінський скік. Плигнув і якраз попав ногою у віжки, що тяглися коло коліс, ще й досі не потрапивши уплутатися в них. Коні, протягши парубка межею, а потім житом метрів з десять, оббігли коло його кружка і стали в пашні, гатячи мокрими боками і смикаючи зубами і колоски, і віжки, зачеплені за людські ноги. Цю нагоду Гордій використав в одну мить. Розмотав ноги і, вставши з землі та натягаючи до себе віжки, які не були на диво кіньми зашлапані, та йдучи обережно, аби не налякати тварин, спинився за бричкою.

І, держачи одною рукою віжки, оглянув себе. Весь бік був у землі і зелений від розчавленої та порваної трави. Але, хоч стегно й боліло, шкура не була здерта і сорочка навіть не висмикнулася із штанів!

— Оце так штука! Оце втяв!.. Оце тобі візита після закінчення науки і посада вчительська! — вирвалося у хлопця вголос. — Але якби я не пдигнув, то коні увігналися б або в якусь кручу, або добігли б до ліса і однаково покалічилися 6.

Так, розважаючися думкою, він добре почував, що плигнув з брички через ті мотиви, які чогось не зриваються словами з язика. І зробилося йому незвичайно досадно, і він, спершися на бричку, став дивитися просто в степ, не випускаючи з рук віжок. І скільки часу він простояв так, не бачачи перед собою нічого, — хто зна? Але коні, пасучися, потягли його, і він схаменувся. Вискочив на бричку, справив їх на межу і поїхав спочатку поволі, а потім пустив тюпки. Жито було такевисоке, що часом било колосками по ногах, на яких трималися холоші, і досі закочені. Але він не помічав цього. І коли доїздив до царини, то побачив біля верстового стовпа панну Варку. Вона сиділа на рові уже без польового мака на грудях і дивилася в поле,ніби виглядаючи його. Коло неї Гордій припинив коні. Вона встала, підійшла до них і, взявши Азіата за вудила, сказала:

— Злазьте та йдіть подержте!

Він швиденько зліз, підійшов до неї і взяв того самого коня теж за вудила. Вона, сівши, підібрала віжки. Гордій відійшов набік, і коні з місця рушили швидким тюпаком. А панна Варка, обернувшися назад, гукнула:

— Приходьте завтра до попа неодмінно о дванадцятій годині дня!

І ще щось, здається, говорила, та бричка гуркотом, а коні тупотом заглушили слова вдалині.

Розділ п'ятий

Ворота були зачинені, і хвіртка на клямці, Гордій зрозумів, що тітка після обіду погнала знову пасти корови і в дворі немає нікого. Від цього явища йому здався день незвичайно тихий і широкий своєю пусткою, але в якій сонце не могло потовпитися — бувши надміру великим, воно набирало величезних зусиль, аби розгорнутися на весь розмах своєї потуги. І, здавалося, воно почувало себе серед літнього дня так, як спітнілий, розпарений господар у маленькій коморі, увійшовши туди з поля дістати з бодні сала.

Коли Гордій підійшов до криниці, у якої на цямринах стояло повне відро води, то побачив під нею захекану чорну курку, що, одвернувши до тану черево, дивилася на парубка. Але, коли він вихлюпнув з відра утоплену осу, аби вмитися, то курка зірвалася і, кудкудакаючи, полетіла в садок. Після цього тиша в дворі не порушилася, а ніби аж млостю взялася від напруги затримати ще глибший супокій. І хатні двері, що виставлялися якраз проти сонця, дихнули на Гордія такою духотою, аж живиця потекла з сучків. І він з величезним полегшенням нагнувся до відра і побачив набряклий правий кінець губи і кров засохлу в куточку уст, ще й трохи розмазану по щоці. Він, важко зітхнувши, сплюнув набік і став умиватися і мити ноги, зливаючи воду у праву долоню.

Але обідати в хату не пішов, а, поставивши порожнє відро на цямрини, попростував у клуню і хотів лізти на сіно — і наткнувся безтямно на стіну. І, вгледівши драбину з лівого боку, промимрив:

— Здається, куціша від тієї, попової.

І на сіні, в себе на постелі лігши ниць, спустив праву руку вниз. І завмер. Або неначе сповнився страшної ваги. Може, такої, як найбільша скеля над Тясмином, бо сіно під ним дуже вдавилося донизу. Якби отак збоку хтось побачив, то конче сказав би, що хлопець так лежатиме і

тоді, коли грім переб'євраз обаполи в тину, порозкидавши із страшним тріском та луском по всім дворі шматки дощок з іржавими цвяхами.

І чути було, як пригнала тітка з пасовища корови, як гуркотіла корба над криницею з порожнім відром униз і як здавлено стогнала з повним угору. Чути було, як тітка видоїла корови, і як цідила молоко на призьбі, і як поралася останнім клопотом у господарстві, і як із сіней гукнула двічі:

— Гордію, йди вечеряти!

Але він тільки на другий заклик заворушився, підвів голову і тією рукою, що була спущена, поправив на голові чуб і потім знов прибрав ту вистать у лежанні, яка вже була і тепер найзручніше відповідала влежаному місцю. Він знов спустив праву руку з сіна вниз і рівно, але, мабуть, неспокійно задихав.

І зайшло сонце, і вечір повільно переходив у літню ніч. В одчинену браму знов засвітив місяць, і знов смуга місячного світла в клуні нижче крокви по стіні непомітно пересувалася, ніби шукаючи коси. І знов підступила тривога з яру до клуні та ще й тією стежкою, якою вона приходила до Гордія першу ніч, і скаламутила настрій, піднявши уяву на завжди неспокійні верхів'я юнацької душі. Першим возвісником неспокою був сич. Він прилетів непомітно і, сівши на відчиненій брамі, став кукувалкати. Гордій підвівся і гучно ляснув долонями, аби злякати непроханогогостя. Але нічна приблуда не зважала і кукувалкала далі. Тоді парубок сплигнув з ожереду і пішов швидко до порога. Сич знявся і полетів через яр чи до попа, чи, може, на дзвіницю. Місячне світло блискотіло на його крилах, доки не зник.

І знов під місяцем біліли стіни попового дому, і біліла церква. І знов великий місяць на незвичайно тендітній високості держався такою легкістю, яка може бути тільки вимріяна молоденьким самотнім серцем. Еге ж! Місяць був прив'язаний до хреста тонесенькою павутиною, яку,

спускаючися з нього на церкву, протяг нічний павук, щоб не полетів він в чорну неміреність ночі легесенькою, мов гаряче повітря, золотою бульбашкою. І якби прохолода з Тясмину стала виступати, місяць би від неї похилився на своїм прив'язі з-над сонного села ще далі в світ. З правого боку далеко внизу блищали між вербами Тясмин і скелі. А на лугах біліли купи туману. Ніби поодстававши і одпливши від мовчазних хатніх стін. Не чути було ні співу з села — ні дівочого, ні парубочого, ні крику водяного бугая з очеретів понад річкою, ні зозулі, ні солов'я, ні свисту від лету зляканої десь дикої качки.

І тільки над усім — над церквою, хатами, тополями, вербами, садками, лугами і над річкою — пишно двигтіла зачарована місячна тиша.

І заговорив Гордій, простягаючи руки до попової хати через яр, виправдуючи тим ту світову правду, що всяке молоде лихо любить зафарбовуватися у найтемніші кольори нашого світу. Він говорив:

— Варко, прийди, я самотній, я не чув цього літа ні зозулі, ні солов'я, і моє серце має кривду до когось великого, на якого немає ні суду, ні справи. Бо я в місті вчився і всякі тригонометрії та педагогії заглушили перші голоси весни. Хіба ж у цій страшній кривді винні ті люди, які мене віддали учитися? Ні, винен той, хто сполучив науку таких юнаків, як я, звідняттям у них найкращих часів життя!.. Прийди!.. Я знаю, що ти могутніша від мого великого кривдника: звуки твого голосу заставлять зашуміти мою душу всіма переливами пісень всіх пташок з усіх садків весінньої України... Прийди! Хоч ти мене і вдарила, ібоялася вже їхати зі мною до села, та я знаю, що ти мені не ворог. Бо ти ж чекала мене коло царини, аби тебе бачили в дворі на бричці у такім вигляді, що говорить глядачеві про незмінність звичайного і привичного. Цим своїм вчинком ти мені показала, що відчуваєш і виправдовуєш мою поведінку, яка вийшла не з лихої волі, а з мого юнацького нерозуму і темного недосвіду! Варко! Ти кличеш мене на завтра на дванадцяту годину. Мабуть, хочеш мені зробити якусь потрібну несподіванку, з якої може

вийти непотрібна прикрість, бо ти ж хочеш вже навіки відгородити мене від себе своїм подружжям!

І, ставши біля відчиненої брами навколішки і вхопивши руку в руку так, як це роблять молоді артисти, вишукуючи чогось разючого для своїх вистатей під час драматичних монологів, благав:

— Прийди! Я тобі нічого не робитиму по своїй волі. Я тільки все те зроблю, чого ти забажаєш. Схочеш, я тебе положу на ожереді. А схочеш, то зараз же, негайно тут положу, під ожередом. І цілувати не буду тебе, а тільки придавлю свої губи до твоїх теплих губ так, щоб вони трохи розійшлися і твої зуби аби торкнулися моїх зубів. І тривожні ніздрі твойого носа. напружені і схвильовані тим. що має статися. аби дихнули гаряче мені в щоку. Бо я ж народився тільки для тебе. Бо я ж ізмалечку аж до сьогоднішнього вечора ждав і жду тільки тебе, тільки тебе. Прийди! І завтра піду до панотця не о дванадцятій годині і не сам, а підемо вранці вдвох. І не через яр. А підемо селом, тримаючися за руки, зв'язані найбільшим людським чуттям — любов'ю. Так, як ото на одній картині у Рєпіна змальовано студента і студентку, які йдуть радісно через бурхливий життєвий водоспад! Прийдемо, і я скажу: "Варка моя дружина. Поможіте одержати школу, і ми будемо працювати довіку для свого рідного українського народу!"

І саме в цей момент, напевно, хоч нічний жук, а хоч кажан, летячи, наткнувся на застромлену косу, бо вона дзенькнула, а їй неначе у відповідь закукувавкав сич. Гордій ясно чув, що з того хреста, що на дзвініці. І в його уяві промайнуло, як звістовник усяких лих крилом ударився об хрест на церкві і від цього перервалася та павутина, яка припинала місяць до хреста, і стала скручуватися, неначе струна, луснувши на скрипці. І все більшим і більшим жужмом підкачувалася до місяця. І нарешті під ним зачорніла чорною плямою. А здалека око приймало її як невеличку хмарку, на якій поволі піднімався місяць над церквою у небесну височінь... А сич, не перестаючи, з містичним смутком голосив над селом: кукував, кукував! І як ото малі діти пекучого дня на шляху, назгортавши пилюги, б'ють по гарячій купі

дубцями, і вона, розлітаючися на всі боки, залишає від ударів посередині чистий твердий грунт землі, неначе продутий вітром, так і від кожного сичевого крику тумани, освітлені місяцем, здригалися і одпливали на далекі краї нічного обрію, а з ними разом хати, клуні, гурти верб, гаї, байраки і могили. І в центрі того кола, що від такого явища утворювалося, залишалася єдина церква. Але не та, що всі селяни знають, — інша. З одним тільки дзвоном, до якого не було причеплено жодної мотузки, аби дзвонити.

І немає ніде ні східців, ні драбини, ні дірки добратися до дзвона. І Гордій аж сюди почув, як з другої бані упало вікно на дах. І як побите шкло, дзеленькаючи, посунулося по покрівлі до країв, позагинаних для дощової води. І над розбитим вікном він побачив, як забіліла дівчина у білій довгій сорочці і боса, з розпущеним волоссям. Та сама, що влазила у попів вивід. Вона стояла на повний зріст в утвореній дірці і, держачися руками за бокові лутки, засміялася до нього.

І схопився хлопець з колін, і, витираючи холодний піт на чолі, промовив:

— Ху!.. Яка страшна мара!

І, мерщій зачинивши браму, прожогом вилетів по драбині на сіно. І, впавши під кожух, став дивитися з-під нього на щілини в брамі, які світилися довгими смугами.

А півень тим часом з горища тітчиної хати статечно закукурікав, роблячи рівні перерви мовчання. Йому відповідали півні з усіх кутків Тернівки — з Трандахирівки, і з Хрокалівки, і, неначе здавлена луна їм всім, з далекої Натягайлівки. Гордій нарешті заплющив очі і заснув міцним передранковим сном, на який здатні тільки молоді та втомлені надзвичайним хвилюванням парубки...

Розділ шостий

Батько панни Варки, о. Дмитро Діяковський, як учився в першім класі Київської духовної семінарії і ще як був Дмитром Миколайовичем, якось, приїхавши додому, у Велику Яблунівку, на вакації, пішов у червні місяці в Тернівку до церкви. І побачив у церковнім хорі прехорошу крилошанку Марту Посмітюху, яка співала дивним дискантом. І був зворушений до сліз, її слухавши, бо здавалося, раз на сто років посилає Богміж люди таку душу і таке серце чуле, аби співати про те щастя, що десь на світі єсть, але у наш край чогось забарилося. І молодий богослов став учащати у Тернівку.

І потім, коли в Києві в семінарській бібліотеці вія засиджувався зимою до пізньої ночі і часом піднімав очі з-над книги, то вони довго не поверталися до пожовклих сторінок грубого фоліянта тому, що мрія приковувала їх в душі до далекої Тернівки...

А скінчивши науку і зібравшися ставати священиком, він одружився з Мартою Посмітюхою, яка вже була від нього покриткою і мала дівчинку Варку. Одружився з тернівчанкою і став священиком у Тернівці.

І був з нього пастир душ такий, які тепер трапляються зрідка і в далеких землях. І господар був на весь Черкаський повіт! У кого був зразковий, на три з половиною гектари, фруктовий сад і двір в охайності і чистоті великій? У панотця Дмитра Діяковського. У кого слуги були у путящій нелатаній одежі і конче миті раз на тиждеиь у домашній лазні? Чиї турми скотини рогатої і свиней потовпом за селами захрясали поля? Чиї гуси й качки криком своїм заглушали на ставку голоси рибалок?

Від кого з двору кабанники тричі на рік вивозили хургони годованих кабанів? Від кого щовесни жиди Смілянські, Рохмистрівські, Матусівські і Шполянські провадили гори перин на Уманський та Чигиринський шлях? Від панотця Дмитра Діяковського. Чиї були найгустіші копи на ниві і найважчі снопи? Чиї були найвищі скирти соломи в селі? І чиї паровиці за паровицями скрипіли на вокзали з пшеницею, ячменем і горохом? Панотцеві Дмитрові Діяковського. Ана чиї кошти утримувався фельдшер у Тернівці і було збудовано амбулаторію ще кращу, як у найбагатшого

земства? І на чиї засоби вчилися найталановитіші діти у Смілі, у Черкасах і в Києві? Все, все на спромогу та на ласку панотця Дмитра Діяковського. А через кого не було жодної бідної хати в Тернівці і жодного старця і жодної сироти непригорублені і жодної вдови невтішеної. І через кого столітні діди і баби веселі і радісні і в білих сорочках сиділи на призьбах щонеділі і дивилися, як незнайоме молоде покоління з онуків та правнуків веселилося, співало, гомоніло і лузало насіння на вулицях? Та через нього, через панотця Діяковського. Бо він мав на увазі всіх найстарших громадян тернівських і раз на місяць особисто заходив кожного відвідувати якогось принагідного свята. А, йдучи додому, по дорозі заходив до найбіднішого і давав їм найбільший дан на найпекучішу потребу. І грамотним говорив:

— Приходьте сьогодні до школи, будуть показувати чарівним ліхтарем малюнки і читатимуть цікаві оповідання!

І приходили люди в школу, і показував учитель картинки, а панотець читав "Страшну помсту". "На Вовчому хуторі", "Ріпник", "Немає матусі", "Роман", "Дорога". А як розходилися, то давав під розписку тому газету "Раду", тому байки Глібова; а іншим — "На розпутті", "Під тихими вербами", "Соняшний промінь". А ще іншим "Пропащу силу", "Енеїду", "Люборацьких" і "Чорну раду".

І ніхто не тяг його до відповідальності ні за багатство, ні за християнську добрість, ні за мазепинство... І не боявся він ані вельможних дук, ні преосвященних владик... Бо всі урядники, пристави та стражники були ублаготворені і задаровані. А всі сусідські попи, дяки, старости та крамарі були вечерями, обідами і навмисними бенкетами задобрені. І мали роти заткнуті для того, щоб не крикнути далекому та жорстокому, вельможному московському натовпові про небезпеку українського сепаратизму.

І коли дзвін лунав з тернівської церкви, скликаючи вірних на молитву, чи то в неділю, чи в суботу, то серце в кожного українського

селянина здригалося від теплого почуття кревності і спільності однієї долі із своїм шановним панотцем.

І всі люди навколишніх сіл поза Тернівкою, почувши цей дзвін чи дома, чи на горі, чи в долині, чи в лісі, чи за горою, упізнавали його і, прислухаючися, знімали шапки, хрестилися і говорили:

— О, вже до церкви благословляють в Тернівці! І вже ж коли йшла відправа там у церкві, то в хорі співала і матушка так, як і за свого дівоцтва; тільки що тепер біля неї стояла і підспівувала її маленька Варка, яка, поглядаючи то на людей, то на матір, то на батька у вівтарі, думала: "Як то мати страшно гарно вгору тягнуть "Хвали, душе моя, Господа", аж батько сюди поглядають і радіють очима... і я хотіла б довго-довго з матір'ю в хорі співати, аби тільки дивитися на батька та на матір, що вони такі радісні між людьми!"

А люди, особливо жінки, йдучи з церкви додому, питалися одна другої: "Чи ти чула, як матушка гарно виводила?" — "Еге! — але в маленької Варки голосок літав над ними і над всіма басами, ніби блискучий метелик, влетівши в церкву крізь розбите вікно у бані. Як виросте, то буде краще співати від матері..."

І мовчки йшли додому. І літнє сонце йшло під обідню небесну межу. А дзвони гули з дзвіниці на село, на Тясмин і на поля, неначе з велетенського вулика якісь незвичайно великі бджоли, які пишного літа не збирають пахущий мед з квіток та всякого зілля, а збирають з людських сердець радість та любов. І гудуть про неї під небесами, аби сонце було завжди ласкаве сприяти людському єству, квітнути почуттями, вартнішими за всі плекані троянди сходу і за всі наші вуздики і городні, і дикі польові. І від повноти такого свого буття отець Дмитро Діяковський був справді щасливий!

І з'їхалися тоді із всієї Смілянщини у Смілу священики, диякони і дяки вибирати представника у четверту російську державну Думу. І

приїхав на ті збори і Терещенко, що вийшов з українських мужиків у найбільші поміщики між російські багатії. Його привіз Маркура Пупань. І вибрали на зборах представником у Думу державну панотця Дмитра Діяковського. А поміщик російський з українських мужиків гукнув московською мовою:

"Нє посилайтє етово священіка. Виберітє другова..." І дуже здивувався з'їзд, але послав у Петербург таки свого обранця, шановного панотця Дмитра Діяковського. І коли він від'їздив у північну московську столицю, то селяни прохали розказати цареві все про Пупаня і про його пана. Але чи довелося там цю справу зачіпати — невідомо.

А вже ж, як зашуміло лихо і над оселею нового члена Думи державної, хтось дав звістку аж туди. І отець Діяковський після чотиримісячної неприявності дома з'явився в селі на початку травня. І, їдучи проз кладовище із станції, зліз із брички, одіслав коні з дідом Гарбузом у двір, а сам пішов на свіжий гріб своєї матушки. І довго він стояв мовчки, тільки сльози ревно бігли по лиці на один вус і зривалися з нього додолу. Апотім похитнувся і вхопився за хрест, щоб не впасти. І нарешті, опанувавши себе, підняв руки до небес і з розпукою прохрипів: "Гей, коли ви там не порожні то озовіться!" І, ніби почекавши відповіді і не діждавшися її, переступив гріб і пішов у Сердеківський байрак. А дома його ждав і дяк, і всі слуги.

І прийшов він пізно ввечері. І, не пізнавши навіть дяка, сказав до нього і до слуг: "Ідіть спати!" А дідові Гарбузові звелів принести горілки... Той приніс. Отець Діяковський знов заплакав і, спитавшися, чи спить панна Варка, налив той чайник горілки, в якому, звичайно, заварюють чай, сів у столовій при столі і почав смоктати з носка чайникового. А він же перед цим ніколи не пив. А як траплялося йому бути на бесідах чи в гуртках, то подавали пити щось інше, тільки не сивуху.

Посидівши так з півгодини, устав і пішов у спальню і вніс звідти Біблію, сів з нею коло столу; знайшов потрібне місце, прочитав і, не

стуляючи книги, поклав голову на неї і так цілу ніч проспав, неначе перед семінарськими іспитами утомлений студіями семінарист. А вранці перед сходом сонця збудив діда Гарбуза і звелів запрягати у бричку Азіата і Горностая. І коли наймит, запрігши коні, хотів лізти на своє місце, отець Діяковський промовив:

"Я сам поїду". Узяв в руки віжки і батіг, сів і швидко помчав за село, десь до Росохватої могили. Це було надзвичайно. Сам він ніколи не їздив. Тому дід Гарбуз довго стояв, і, навіть коли дивний їздець зник за селом, він стояв і говорив: "Матінко Божа! Не погуби його душу. І наверни на розум добру потемнілу совість. Він же у правій руці мусить держати хрест святий, а не батіг на ті коні, яким домовики вночі часом заплітають гриви!"

А приїхав отець Діяковський тільки на другий день уранці. Коні аж поперепадалися. Видно, не пили і не їли. Бо, коли дід Гарбуз їх поприв'язував і забряжчав тими відрами, якими їх напував, вони стали рватися з припону і несамовито іржати. Він їх напоїв і дав їсти, але трошки, щоб не охватилися після вимушеного посту.

А господар тим часом ходив по столовій і смоктав із чайника горілку. І не питав слуг ні про віщо, і сам нічого не розказував. Був ніби німий. Навіть маленька донечка не цікавила його. І став для нього час так і тягтися. Майже щотижня якоїсь ночі кудись їздив, а приходила субота і неділя, то ставав на службу Божу. І одразувів так, як і годиться. Тільки що в неділю, коли співали "Хвали, душе моя, Господа", він уклякав у вівтарі і ревно мовчки плакав.

Хазяйство від недогляду переводилося, припинилися одвідини найстарших селянських громадян, забулася школа і видача книжок для людей. А один випадок призвів до останньої руїни господарства. Трапилося так, що отець Діяковський сидів у столовій коло столу і смоктав з чайника горілку" Аж увійшов смілянський пристав і подав йому папір на підпис. Отець Діяковський подивився. І підписав. Пристав хотів уже йти, але панотець промовив; "Підождіть". І, розкривши Біблію,

яка лежала завжди на столі в їдальні і на тому місці, на якому в книжках стоять прізвища авторів, написав: "Діяковський". І, затуливши, шпурнув нею на пристава. Але той одскочив і вибіг надвір. А книга, ударившись об стіну, упала додолу, на диво не розкрившись.

На другий день до панотця приїхав урядник і один стражник, і взяли із двору п'ятеро молодих коней і три корови з телятами, бо, мовляв, панотець, якоюсь запискою подарував приставові цю скотину. Чутка пішла на все село, що піп роздає своє майно людям, і вся селянська нужда рушила прохати і собі чогось. А він ходив по двору з чайником, повним горілки, смоктав її і роздавав усе, що попадало людям в очі. Тоді дід Гарбуз, беручи маленьку панну Варку за руку, став виходити до прохачів і прохати їх, аби пожаліли хоч сирітку і не пускали її в старці. Люди схаменулися. Але і не можна нічого певного сказати, що в господарстві тоді залишилося. Одно тільки певно, що пара білих конейі дві корови, які в нього потім були, ніде не купувалися, а, мабуть, вийшли із тодішньої остачі, залишилися, а все ж тоді по селі став ширитися розголос, що треба другого священика, бо цей знається з чортами. Мало того, що він бере в праву руку батіг поганяти ті коні, яким домовик часом заплітає гриви, але він щоночі їздить до Росохватої могили. А з неї йому назустріч виїздить на Ремезі Маркура Пупаїіь. І, трохи проїхавши і ніби упізнавши отця Дмитра, повертає коня і женеться з несамовитим жахом Сердегівським шляхом у Херсонський степ. А вслід за ним скажено летить тернівський панотець Діяковський. Він у бричці, навстоячки тримає лівою рукою віжки, а в правій батіг і періщить з усієї роздмуханої людської сили нещасну скотину, яка напинається з останніх сил,аби догнати у степу чорного вершника.

Але співають півні у селах далеко на стороні — і зникає Пупань з конем, а панотець опиняється в Тернівці у себе в дворі, а дід Гарбуз випрягає коні.

Та люди, мабуть пам'ятаючи минуле і, може, жаліючи і маленьку панну Варку, не шукали іншого попа, хоч і говорили про конечну потребу другого. І так тяглося, мабуть, років з вісім. Цього ж часу панну

Варку взяв до себе її батько хрещений отець Мархела, сердегівський священик, і віддав вчитися у Полтавську гімназію, яку вонаскінчила дуже добре. Там же їй рекомендували, аби училася на артистку, бо має дивний Божий дар до співу. Але, мабуть, через те, що її, молоденьку, придавило велике сирітське незароблене у долі горе, вона не змогла випростати вільну думку і зважити своє становище і вхопити тропи життєвої.

І, коли сердегівський багатій Харлампій Пронь запропонував їй одружитися з ним, воиа згодилася і сказала про це батькові. Батько ніби трохи отямився і перестав ночами їздити Бог знає куди. Коні відпочили і погладшали, хоч вже були старі. І все в дворі разом з панотцем зацікавилося тією подією, що мала статися з молоденькою господинею, і трохи повеселішало...

І ось в цей-то двір з таким становищем, овіяним несподіваною надією, і прийшов Гордій Лундик о 12-й годині дня.

Розділ сьомий

День був теплий і тихий, хоч і не видко було сонця за дуже високими білястими хмарами. Тому дід Гарбуз в одній білій сорочці з розхристаною грудниною біля криниці під тином, на простеленій сивій попоні сидів і лагодив ремінну шлею, незважаючи на те, що серед двору до високого стовпа, на якому стримів ліхтар, прив'язано було чорного осідланого коня. Він неспокійно крутився коло своєї прив'язі, то знов ставав і гріб копитами землю. Видно, вершник мав швидко їхати туди, відкіля прибув, коли не ввелив конюшню його вороного, яким уже ніхто не цікавився, крім чорного собаки Пірата. Він, виплигнувши на свою будку, злігши животом на її гребінь і підтримуючи рівновагу тіла, опирався правими ногами на правий бік дашка, а лівими — на лівий, — і пильно слідкував за конем. Щойно кінь починав гребти землю, Пірат ставав на всі чотири лапи і статечно гавкав, ніби змушуючи до конче потрібного супокою. Коли ж кінь переставав гребти і тільки крутився, махаючи нервово хвостом, то Пірат знов злягав животом на гребінь будки і

пильно, не спускаючи ні на мить ока з коня, слідкував за зміною його чину. Тоді, як товариш Піратів, другий собака, білий з жовтими плямами Хапко, хоч і не прив'язаний, одкинувши ноги, лежав під тією самою будкою нерухомо, неначе з не написаної Гоголем повісті п'яний січовик під шинком, у якого цигани вже вкрали і коня, і повивертали кишені, і шаблю витягли з піхов і встромили в зелений гарбуз на сміх та на наругу православному і хороброму січовому товариству.

Гордій, переходячи двір, помітив коня, і думка шибнула, що кінь похожий на казкового Маркуриного Ремеза, і йому стало важко і холодно в душі.

Але ні дід Гарбуз, ні Пірат, ні лежачий Хапко нічим не виявили уваги до перехожого, неначе до якогось заволоки джміля, якому тільки й діла, що десь бовкнути гудом у далекі кущі на рів до кладовища і там зникнути, може, й навіки.

У кухні хлопця зустріла Дунька і звеліла скинути пальто таким голосом, який говорив, що хоч він, може, й спить у себе дома нероздягнений, але тут нехай забуде свою негідну звичку і скидає та вішає на кілку семінарські ледарські клейноди.

Він її послухав безтямно і, витягши біленьку хустку з кишені, витер носа і, закинувши рукою чуб з чола на голову, спитав: "Можна заходити?" Дунька відповіла: "Вони вас ждуть".

Сьогодні на Гордієві був одяг, в якому він ходив до церкви в Черкасах. Цебто тужурка з чорного сукна під високий ковнір та з гудзиками в два ряди, бороду ж йому підпирав білий твердий високий ковнірець, штани були студентські. Так він, себе думкою ще раз оглянувши після домашнього дзеркала, перед яким з півгодини сьогодні вранці чепурився, сміливо увійшов у столову. Світла дня тут було повно. І воно його вразило. Він схвильовано побачив невиразно окреслений гурток людей, а в них за спиною —двоє високих вікон, відчинених у сад.

Відтіля на світлому теплі доходило в кімнату бджолине гудіння, шелест листя і цвіріньканння горобців. Між вікнами під стелею у затінку страшно рельєфно виступала ікона св. Миколая. У Гордія промайнула думка, дивна своєю нелогічністю: "Чим відрізняється о. Миколай Мирлікійський, дивотворець, від Гордія Лундика?"

Але, неначе навмисне, аби заперечити всяку відповідь, з-за столу почувся хрипкий, зігрітий сердечністю чоловічий голос: "Ідіть, ідіть, прихильниче Винниченкової творчості, ми вас побачимо, який ви!"

Гість, у якого очі вже привикли до кімнатного світла, побачив, що то до нього обізвався о. Діяковський. Він був неголений, борідка звисала так на груди двома кінцями, схожими на ластів'ячий хвіст, що не можна було розібрати, чи то такі вуса, чи борода разом звусами. Сірі очі дивилися з-під широкого чола великим смутком і привітністю, і всю високу, худу постать освітлювали світлом непоборного горя. Вдячний хлопець підійшов під благословення, але отець Дмитро не дав руки, одвівши її трохи за спину, і сказав:

— Я знаю, що Ви атеїст, а всяка дисгармонія порушує чистоту юнацької душі!

Лундик зніяковіло відповів:

— Я з пошани.

— Нехай і так. Але чи ви з пошани цілували в руки хоч одного свого учителя? Виходить, що така пошана, яку ви хочете виявити мені, зв'язана із станом нашого культу. І тому в хлопця з вашими переконаннями вона буде ніщо інше, як лицемірства А всяка нещирість нівелює людський характер і роз'їдає волю певніше, ніж іржа залізо. І ви вже мені вибачайте, що я заради першої зустрічі з вами, хоч ви вже вчитель, дозволю собі дійти краю в думці, піднятій у душі даною хвилиною. Наше життя, незважаючи на те, що світ ввесь є дивне Боже

створіння, варте, аби його прокляти всім гнівом нашого серця, бо воно коротке, бо ми мусимо у великих муках його кидати і переходити в інший світ. Але коли ми його не проклинаємо, то тоді вже не обтяжуймо умовностями, які не відповідають переконанням нашої совісті. Та сідайте, будь ласка. Це от моя дочка Варка, а то її наречений Харлампій Пронь. Не обтяжуймо, кажу, умовностями,які не відповідають правді формування нашого духовного єства і найґрунтовнішому його цементу — тій думці, що нею ми приймаємо і міряємо світ.

Тут він закашлявся і, взявши чайник, який стояв коло нього на столі, з рурки потяг рідини, змістимої у ньому, і знов поставив на те саме місце. Гордій, аж тепер сівши, обвів усіх очима і помітив, що Пронь круглоголовий, з червоним обличчям і вусами, підкрученими вгору. Але побачене не перейшло у настрій і не підсилило готового в душі, бо якраз увійшла Дунька і почаласпоготовлювати стіл і не дала устоятися сприйнятому. Вона поставила у шклянім відерці малинового варення, і у великій синій вазі на високій ніжці жовтих солодких та крихких коржиків. І поставила перед кожним запахущого чаю і по малесенькій посуді для варення. Всі стали брати варення і пити чай. Сьорбнув і Гордій, але, опікшися, відсунув питво, аби стигло. Це помітив Пронь і порушив загальне мовчання.

— Що, немає хисту пити культурну рідину? Гордій, зненацька захоплений питанням, в єдину мить збагнув, що незадоволення в його душі і важкість там є ніщо інше, як ненависть до Проня. І, нічого не сказавши, став тяжко дихати. Але панна Варка, слідкуючи пильно за всіма, поспішила Лундикові на виручку:

— А ви їжте коржики, поки прохолоне трохи чай. Вони і без нього добрі.

І він вже тепер побачив її всю, одягнену в чорну шовкову сукню з рукавами по лікті, і на високих дівочих грудях знов червону квітку, тільки вже троянду. А з прегарної її голови злягала на спину і довга, і темна, і густа коса, підв'язана на потилиці білою стрічкою.

І та увага, і та турбота, що чулася в її словах, нагадувала побивання тієї синички, мудрої пташини, що зопалу вскакує в ятір, який рибалка вранці застромлює сушитися після нічного стояння в ставку. Вскакує і зараз же відчуває свою небезпеку і починає бігати і встромляти голову в кожну клітину рибальської снасті, шукаючи вихвату, поки не, прийде рибалка і супокійною рукою не випустить на волю. А де ж та рука, що цю красуню виборсає з тенет, які їй сплела доля? ! дужче в серці Гордієвім загоготала злоба на чорного чоловіка у високих чоботях. Бо він її візьме з тенет, та не як супокійний і богобоящий рибалка, а як пастушок, і буде гратися вловленою душею, доки схоче. І немає ніде спасіння. І він глянув на отця Діяковського, глибоко зітхнувши, іпобачив, що панотець дивиться то на неї, то на нього, і в вічу стоять здивування і якась здогадка; а пальці ті, якими він тримає на столі чайник з горілкою, здригаються. І спитався отець Діяковський, ніби всіх, але Гордій відчув, що то питають і виправдовують його і натякають, що автор, про якого починається мова, теж селянин:

— Ну, а в Винниченка, на ваш погляд, єсть хист? Бо бувають речі, за які людей цінують і тоді, коли вони не вміють чаювати.

— О, Винниченко великий хист. Особливо в малих оповіданнях, де мова стисла і персонажі як живі. Хоч, правду кажучи, я страшно реготав, дивлячись на "Молоду кров". І кажу, що такими оповіданнями, як "Тюремна Шехерезада", "Зіна", "Маленька рисочка", "Боротьба", "Чекання" і "Купля" та іншими подібними він дорівнює донайкращих творів Джека Лондона!

— Еге ж, він великий митець, — згодився отець Дмитро, — але стоїть на хибному шляху. Він пішов за загальною європейською модою, що має тенденцію до зміни цілосвітніх порядків, яка для своєї мети обрала найрухливішу частину людей: міську голоту і міське робітництво, присмикуючи сюди теж, але вже як додаткову силу, і селянську нужду. Таким чином, Винниченко відгородив себе від монолітної, багатомільйонової і рідної дрібновласницької стихії, яку трудно зачепити якимись агітаціями, скерованими до зміни нелюбих політичних порядків.

Пішов за цією модою і став похожий на ту бабу, якій приспішило топити в печі, а готових дров у хаті немає. І вона вискочила з сокирою надвір, а перед нею стоїть дуб. Вона його сокирою цюк раз, цюк два. Нерубається. Глянула вгору: велетенське дерево! І каже: "Не годиться на паливо..." І побігла у вишник і за півгодини нарубала тоненьких вишеньок, які годяться і на підпал, і нашвидку протопити. Тільки що ця баба все ж таки розумніша від Винниченка, бо якби її спитали: "Ну, коли дуб не годящий у піч, то, може, таки навіщось придатний?"— то вона б сказала: "Ого, ще й як!" А якби Винниченка спитали:

"Чи українська селянська стихія на щось годиться?"— то він би сказав: "Ні, не годиться ні на що, бо раз у раз працює і раз у раз їсть і має завжди повний шлунок вареників і ковбас і не схоче слухати промов, скерованих до руйнації власного добробуту..." А якби він був удумливіший, то й не сходив би на чужі манівці, а помагав би своєю творчістю зміцнюватися селянству морально і духовно, незалежно від сусідства загребущого та від лукавства їх сичущого.

І кашлянув Гордій, почувши у панотцевих словах правду, яку заперечити не можна, але яка його власної правди в душі не затемнила, а, навпаки, зробила її милішою і більше вартої уваги і жалю, як і сама хлопцева доля, захитана останніми днями. Кашлянув, подивився навкруги і зрозумів, що трапиться щось несподіване для всіх і для нього. І трапиться таке, якого вже обминути ніяк не можна і яке кине все його почуттєве життя з найвищої точки небезпеки на найнижчу скелю, підсунуту колишніми обставинами побуту та виховання, Кашлянув і почав говорити схвильовано і трохи запикуючись:

— Еге ж! Винниченко великий хист, і в семінарії я був найбільший і найщиріший його прихильник і читач. І справді, без дозволу директора і законовчителя отця Пелгусія Перепічки я їздив у Київ, аби тільки побачити п'єсу "Молода кров". Але Виниичeнко для мене має значення не тільки як художник слова. Він з кожного твору виступає ще як соціял-демократ, який говорить моїй свідомості, що треба конче спілкуватися з міським українським робочим людом і відняти у поміщиків землю для

незаможного українського селянства. А на Україні, ми знаємо, все поміщицтво чужонаціональне. Тому горожанської війни не буде, а буде національна навіть у спрямуванні на відняття дібр у можновладців. Про що потурбуються і партійні товариші, і такі, як я, прихильники рідної культури.

І тут він, задиханий і почервонілий, глянув на Проня. А той, неначе цього й ждав, швидко вийняв з кишені револьвер і, поклавши перед собою на стіл, так, що аж забряжчав увесь посуд, з притиском, сповненим непохитного переконання, виголосив:

— Ви як ішли через двір у цю оселю, то, певно, бачили чорного коня, прив'язаного до ліхтарного стовпа? Він похожий на Маркуриного Ремеза. А тепер дивітеся, прихильниче української культури, на цю блискучу цяцьку, що я ось витяг із кишені і поклав перед собою. Зараз вона промовляє так, як звичайні ілюстрації, тому нехай мої слова будуть пояснювальним текстом до них. Чорного коня ясобі купив у Телепені минулої неділі на те, аби їздити у своїм господарстві і до тих селян, у яких і досі не втих розголос про Маркуру. Аби їздити і нагадувати мужикам, що мають у мені такого добродія, якого вони убили колись. А цей револьвер на те вам показує, щоб ви бачили, що є ще поміщики, хоч і з місцевих громадян, але інтереси яких однакові з поміщиками всієї Росії. І що у вашу Україну, коли вона простягне руки по мою землю, я стрілятиму, як у дику свиню!

Лундик прохрипів:

— То вам і доля випаде така, як кацапським можновладцям!

— Помиляєтеся ви разом з панотцем Дмитром. А втім, шановний господар на початку своєї священическої діяльності справді був небезпечний існуючому ладові. А тепер уже все гаразд. Ви вибачайте, отче Дмитре, за одвертість.

Отець Діяковський, нічого не сказавши, тремтячою рукою тільки підняв до уст чайник з горілкою, а Пронь розходжувався:

— Пуришкевич, Савенко, Марков, князь Мещерський, графи Бобринський і Столипін на останній Сесії державної Думи домоглися закону, який вже не буде ставитися до українського питання, неначе селянська дівка в коровні до поповича. Цей закон засуне і підступні стежки із заходу "пруссакам", мазепинству галичан. А без їх що ви зробите? Нічого. А селяни соціалістів ненавидять, бо інстинктом почувають, що вони підкопуються під їх старосвітське щастя. І кожний учень вищої чи середньої школи у них носить назву соціаліста. Ви чули, що минулого року експропріатори ограбували телепинський завод. А минулої неділі проходили через село два студенти. Один з Ніжинського інституту, здається, син ташлицького попа, а другий з Дерпського ліцею, брат носачівського лісничого. І ось наш п'яний селянин Гнатко Щенюк, їх побачивши на канаві сидьма під селом, побіг на вигін і став кричати через церковну ограду до дзвонаря: "Дзвони, Микито! Соціалісти прийшли село підпалювати. Вони грабують заводи, щоб селяни не їли цукру!.. Дзвони!.. Бо пани мають цукерки, халву і родзинки. То щоб ми рота не роззявляли на їх ласощі, вони роблять нам цукор, а соціалісти хотять, щоб ми їли тільки печені буряки. Дзвони, Микито, бо он вони сидять і хотять підпалити село і хотять пустити нас у старці". Микита схопився, ніби опарений, і почав дзвонити на гвалт. Позбігалися селяни і були б повбивали їх, та нагодився я і оборонив. Як бачите, хліборобську стихію трудно потягти за соціалістами, як зазначив ще шановний пан-господар. Тому нехай цей випадок буде вам пересторогою: як тільки схочете в нас відібрати землю, то так дамо вам, що ви й зуби визбираєте!

І, ніби мандрівник, зв'язаний харцизами на глухім шляху, дивиться на ніж, яким уже зарізали батька і матір і який лаштують всадити і в його горлянку, з таким почуттям дивився Гордій на Проневу ліву скивицю, яка, коли він говорив, була найчервонішим місцем на всім обличчі. І не встиг розмовник перевести дух після говоріння, як Лундик, справді блідий, аж жовтий, поглянувши на образ св. Миколая, швидко

схопився і, підскочивши до опонента, учистив з усієї руки у те місце, що притягало зір, і вигукнув:

— Ось як дискутують з сердегівськими аріями! Пронь від удару упав зі стільця, який з гуркотом відлетів до стіни, але Гордій вже на званого не дивився, а підіймав допитливо несамовитий погляд на панотця, до краю здивованого. І почув страшний своїм звучанням голос:

— Навколішки, собача душе! І глянув Гордій на Проня знов, аж він уже стоїть, а з лівого ока течуть сльози у два струмки по щоці, і в правій руці тремтить револьвер, справлений йому в обличчя. І мить за миттю чорна голова кричить:

— Навколішки, навколішки, собача душе! І що сподіялося в розбурханій семінаристській душі, але він, преспокійно повернувшися спиною до небезпеки, став повільно йти до кухонних дверей. І на єдину тільки мить йому забажалося плигнути через стіл, одіпхнути панотця, вискочити у вікно і бігти через яр додому тим самим напрямком, яким він уже йшов з першої зустрічі з панною Варкою. Але переміг темний людський інстинкт, який знав, що стояння тут перед револьвером чи вклякання навколішки з переляку або втікання принесло б раптову смерть. Цьому темному почуттю допомогла і панна Варка, підскочивши до Проня з криком:

— Не стріляйте!

І вдарила по озброєній руці.

Револьвер стрельнув і поцілив в синю вазу, яка брязнула друзками. І застукотіли жовті коржики, розкочуючися по столі і гупаючи на підлогу разом з дзенькотом шкла. Гордій опинився в кухні. А отець Дмитро, тримаючи в правій руці чайник з горілкою, підійшов до Проня, який схвильовано ховав у кишеню зброю, заговорив:

— Будь ласка, шановний пане, цього тижня не турбуйтеся робити до нас візиту, бо панна Варка Дмитровна поїде до своєї родички в Полтаву!

А Пронь, повернувшися до панни, спитався:

— А ви що скажете?

Вона на нього подивилася і сказала:

— Нічого.

І вийшла швидко у свою кімнату, і чути було, як ізсередини заперлася. А Пронь вигукнув:

— Виходить, що чорта не прохай, він сам прийде. До побачення.

І, гупаючи підборами чобіт, вийшов із столової. Отець підійшов до дверей доччиної кімнати і постукав. Але звідти почулися слова, здавлені риданням:

— Татусю, зараз не йдіть! Батько відповів:

— Добре, дитино.

І, обернувшися, почав дивитися по кімнаті і нарешті гукнув у розчинені двері кухні:

— Дунько, йди прибери!

І сам пішов до себе в кабінет. Увійшла наймичка й стала роздивлятися по кімнаті.

Розділ восьмий

Ідучи додому, Гордій переходив кладку над Тясмином і побачив у воді, що на голові немає семінарського картуза. І аж зупинився від тієї несподіванки. А потім, махнувши зневажливо рукою, попростував до тітки. Двір був зачинений, хоч у йому й почувалася якась безладь через те, що корови були не в хліві, а в дворі: одна лежала у затінку під клунею і ремигала, а друга коло криниці паслася у шпориші. Ще тітка ніколи не кидала скотини на таке призволяще навіть і в дворі. Сінешні двері стояли навстяж. А з сіней йому назустріч вилетіло, кудкудакаючи, з півдесятка курей, і полетіли до сажа, звідки булочути крик поросяти. Це все разом викликало Гордієву увагу. І він, уже поспішаючися, відчинив у хату двері, не гадаючи про те, що могли наробити в сінях кури. У хаті тітка Горпина лежала на полу. А глянувши на Гордія, який, переступивши поріг, допитливо дивився, підвелася і сіла. Вона була заплакана і поглянула на нього з якогось глибокого куточка душі... "Чого це ви плачете?"— спитався тривожно хлопець. "Не плачу, а плакала... Добре, що ти там не барився. Дай, будь ласка, поросятам, а потім трохи попаси корови. Бо зі мною щось непевне діється..."— заговорила тітка. "Люба тітусю! Я прийшов з тим, щоб зараз же, негайно переодягтися у свіжі сорочки та йти у Пастерське до свого товариша Олекси Губрія, він там завідувачем двокласової земської школи. Я хочу в нього влаштуватися на учителювання..."— одповів, ніяковіючи, небіж. "А хіба батюшка нічого не поможе? Чи це, може, він тебе туди справляє?" "А ви знаєте, тітусю, він якийсь великий та розумний, Дмитро Миколайович, — замість відповіді проговорив небіж. — Такий він, тітко, якими можуть бути тільки дуже вдумливі учителі або письменники". — "Що? У його вже зовсім зашпори одійшли? Ну, слава Богу, бо шкода було і його, і його дочки. Та й доброї його священичої слави. Слава Богу. Дуже добре. Ну, коли таке, то роби вже, що тобі зараз у потребі, а я й сама якось дочовпаю з хазяйством до вечора. Сорочки твої я ще не встигла попрати, але в коморі, у старій скрині, лежать ось уже Бог його знає скільки років чисті дядькові сорочки. Вибери, які тобі зручнішатимуть, і надінь цього разу. А прийдеш, будуть і твої готові. Ти ж там більше тижня не гаятимешся?"

Тітка Горпина полегшено закінчила свою мову, неначе вона зробила зі слів Гордієвих висновок, що хлопцева справа має рух від самого попа, якого слава ніби трохи й занепала, але останніх часів парафіяни стали знов хвалити. Та так чи інакше він все ж таки піп і між тими панами, що можуть дати Гордієві посаду, все ж таки має голос. Гордій відповів:

— Ні, більше тижня я не буду!

І пішов у комору, несучи думку про те, що тітка не робить належних висновків. А коли увійшов назад переодягнений, то застав її сидьма в такій вистаті, в якій і була. І він, догадуючися про якусь тяжку турботу тітчину, заговорив співчутливо:

— Тітусю, не журіться: я стану за вчителя і вас до себе візьму. А зараз ви вже вибачайте, я не знаю, де сало. Візьму в дорогу.

Тітка встала помаленьку і, тяжко зітхнувши, підійшла до мисника, взяла там шматочок сала і, даючи небожеві, говорила:

— Е, що там казати!.. Спочатку сам собі дай раду, а там буде видко. Сьогодні я не довго й пасла. І коли гнала з пасовища, то бачила, як ти йшов до батюшки. Так мені було важко, так важко. Чи я занедужаю, чи, може, що станеться? Бо, пасучи, я задрімала на Малосмілянському рові. І приснилося мені таке, що й цур йому! А ти не дуже квапся. До вечора ще далеко. Хоч і як, а зайдеш до Пастирського завидна. І немає мені кому розказати того, що наснилося. І ти вже не май гніву на мене, стару. І вислухай, та тоді вже й підеш з Богом. Та й оглядайся серцем на подвір'я твоєї тітки. Вона до тебе ставиться не гірше від рідної матері. І не барися, бо я думатиму, що хто його знає, що з тобою сталося в дорозі.

— А що ж вам, тіточко, приснилося?

— Ніби я розпалила піч і відтулила каглу, і дим рушив іти не в вивід, а в вікно, оце, що проти печі. І в йому немає ні шибок з рамами, ні луток. І в цю діру так тобі дим валує надвір і лягає влад на цю стежку, що йде до берега. Лягає влад і котить великими клубками згори до Тясмину. А від річки, трохи під наш косогір, лежить Маркура Пупань, черевом до землі, і дме на дим той, що до його сповзає згори. Дим від його дуття плине смугами до садків, покриваючи і річку, і луки. І, щойно торкнеться якогось дерева, воно зараз же спалахує високим та стрімким полум'ям. А з полум'я вилітає чорний крилатий крук і летить до Прикупової могили і там на неї сідає, а Маркура вигукує: "Оце такі будуть чорні й ягоди цього літа". І так у березі ставало повно диму, і всі дерева горіли. І ввесь верх Прикупової могили був чорний. Нарешті Маркура схопився та як свисне! І зараз же ввесь чорний верх могили відділився і став летіти до його. А могила лишилась на тім самім місці чиста. Коли придивлюся, аж то летить, повставши з вороння, вороний його кінь Ремез. Прилетів і став перед Пупанем. І вискочив він на коня та як прискочить до мене. А я стояла за причілковим тином коло хати, та як прискочить, та як ухопить мене за руку, та так ниць і положив на сідло, як і перший раз, кажучи: "Огій, молодице, тоді я тобі нічого не зробив, то тепер доведу краю!" І я перелякана прокинулася і зараз ніяк не можузаспокоїтися. То ти вже, дитино, іди і не барися, бо це сон поганий. Він може віщувати якісь події і для нашого двору недобрі. Треба конче висвятити цього тижня подвір'я, щоб потім не стало запізно.

І те, що він нічого не говорив тітці про пригоду, і те, що він про неї вже не скаже, робило йому з тітки людину хвору на сліпоту та ще й довірливу, яку глупої та невидної ночі він потрапив вивести весною на Тясмин тоді, коли рушила перша крига. І там, поставивши її на велику крижину, сказав: "Як стукне під вамикрижина об щось, тоді сходьте". І добре, як стукне вона об берег. А як це трапиться при зустрічі з іншою крижиною серед річки? Що тоді буде глупої та невидної ночі з людиною, довірливою ще й хворою на сліпоту? І те, що у йому сиділа ще й тривога про себе,яка не говорила ясно чого, але говорила настирливо, що треба спішити. І він її не міг не слухати і поспішав, кидаючи саму тітку дома, давнім лихом злякану. Все це робило з Гордія самому собі такого

жалюгідного, неначе школяра забріханого і перед учителями, і перед батьками. А що найголовніше, то це те, що він добре знав, що всі ці настрої його покинуть тоді, коли перед ним розкинуться степові простори і своїми межами і стежками покажуть напрямок до тієї мети, до якої він себе сьогодні взагалі скерував. І Гордій підійшов до тітки, і взяв її зморщену і шорстку від праці, але теплу руку. Взяв, щоб на прощання поцілувати. І враз сльози йому здавили горло і покотилися з очей на шкарубку, маленьку, спрацьовану руку. І чи тому, що тітка відчула те, чи тому, що це було прощання, вона заплакала і говорила, цілуючи його в голову: "Не забудь нічого потрібного. Візьми он ту палицю в кочергах, бо може трапитися у полі погана собака. І нехай несподіванка, що завжди виникає при сподіваному, стане тобі чи в дорозі, чи післядороги початком доброї долі. А коли він був на перелазі і оглянувся, то тітка Горпина стояла на сінешнім порозі і хрестила його на відході. Він був у тім костюмі, в якім ходив до попа. Тільки замість картуза на голові мав чорну смушеву шапку. І в правій руці був костур, взятий з кочерг, а під лівою пахвою вузол з хлібом та салом. І, коли вже зайшов за клуню, тітка почала вгонити корови в повітку. А потім унесла їм торішнього сіна з клуні і, розвівши водою яшного борошна, полила ним сіно. А давши їсти поросятам, пішла в хату, замкнувши за собою на клямку і сінешні двері, і хатні. І стала серед хати перед іконами навколішки молитися. І час ішов, і нікому було його спостерігати, і вже сонце було спущене на Рохмистрівські поля, і над ним небеса піднімали червону розпечену пащеку заходу, в яку воно через кілька хвилин мало зсунутися з потемнілої землі. І тітка Горпина, молячися, повернула голову до вікна і побачила надворі вечір і дві тополі, між якими чорніли ворота її двору з двома страшно червоно освітленими верхами. І нагадали вони їй ті дерева, що приснилися сьогодні в полі, які горіли від Пупаневого дмухання. І впала тітка Горпина ниць, і зашептала: "Господи милосердний, не постав мені гріхом перед душею те, що і я перебувала так, як і всі люди світову річ, молодість. І будь Гордієві в дорозі і верстовим стовпом, і ясною стежкою; а між людьми на бесіді, коли потрібно, будь розумною мовою і розумним місцем для зупинки останнього слова розмови. А коли ти йому пошлеш щастя чи у полі, чи в ласкавім домі мудрої родини, то нехай він ним не цяцькається, як

молода хазяйка новим горшком, в який коли треба, коли й не треба наливає варива, аби тільки частіше бачити перед собою". І від заходящого сонця падала на ікону Божої Матері крізь вікно світла та вузенька смуга, неначе тепло дожитого почуття, яким світить старе серце з останнього передсмертного слова. І хоч у лампадці була олива, але вона не горіла, і там було темно. І хоч стара жінка була ще жива і серце билося у простягненої ниць, але вже жодного слова не виривалося в неї з уст, і вона лежала у вечірній тьмі, зачарованій мовчанням. Аж ось вона в тривозі ворухнулася і притулила праве вухо до землі. Послухавши хвилину, підвелася на руки і знов слухала. І затупало до хати кінською ходою, і вона схопилась і побачила на чорному коні вершника, що їхав від клуні до вікна, і гукнула: "Ти таки приїхав. Але тобі не поведеться діп'яти свого. Ти мені мертвий не такий страшний, як був за життя". І вхопила ослін, що стояв під стіною, накритий килимком від одного вікна аж до другого, і відсунула його від стіни; і вхопила два рогачі і поклала їх навхрест на ослоні перед одним вікном, а потім вхопила чаплію і рогач і поклала навхрест на ослоні перед другим вікном;

і взяла з шийки качалку і копистку і швидко поклала навхрест на столі перед причілковим вікном."

А вершник знадвору гукав: "Чи дома, бабо, твій небіж? Як дома, то нехай виходить сюди. А коли скажеш, що немає, то відчиняй двері: я ввійду і подивлюся в хаті. Чи не сховався десь під полом у твою спідницю?" А тітка Горпина провадила своє: "Кажи, кажи, нечиста пекельна душе, що хочеш, а я знаю, хто ти. Ти обіясник. У тебе он і спини немає, а замість неї корито. І ти не ввійдеш до мене в хату!" І почала від причілкового вікна аж до придверного хрестити стіни і говорити закляття: "Щоб тобі кожне вікно стало Божим порогом у мою оселю... І щоб ти взявся пекельним димом увесь і зник у безвісті, як щойно переступиш якусь лутку і торкнешся святого хреста з рогачів!"

А знадвору вершник люттю лютився і гукав: "Не верзи, стара собако, чорти батька зна чого, а відчиняй двері або говори по-доброму, де твій небіж, бо я знайду стежку добратися до тебе!"

І зупинилася стара жінка посеред хати, і глянула кругом себе, а потім, перехрестившись, вхопила кочергу і макогін і поклала навхрест перед порогом, І вхопила у підпіччі з макітри дві ложки і поклала навхрест на припічку під каглою, приказуючи: "Господи, я знаю, що твій хрест чудодійний і всемогутній, коли його християнська душа візьме собі у захист, хоч би він був навіть з попелу, яким грішники у пеклі дихають замість повітря. Знаю і благаю, охорони мою душу від геєнського гостя і не дай умерти без сповіді і без святого причастя!"

І вершник вдарив коня, і прискочив ним під саме вікно, і посунув ногою в рами, Так і посипалося скло і в хату, і на призьбу. А стара жінка крикнула не своїм гласом:

"Гордію!"— і впала на землю крижем" І в цьому крикові стороння людина почула б і розпач самотньої та загнаної душі на безпуть, і ту думку, яка збагнула в останню життєву мить те, що справді з нею сподіялося, але чого не знатиме ніхто довіку. І ввійшла у хату невидимими стежками тиша, і придавила долі жінку, лаву, піл, рогачі і скриню, неначе морська глибочінь ті кораблі, що колись осіли на невідоме дно океану. А те живе, що лишилося непридавлене тишею, десь у кутку догризав шашіль. Його було чути не тільки всіма просторами хати, а, мабуть, і нічною далиною села: бо аж на Натягайлівці вила собака, зачаровуючи моторошністю всі нічні речі і присмоктуючи нею у тітчинім Горпининім подвір'ї до землі копита живих коней. І свиснув вершник на дворі. До його з-за клуні виїхав другий. І перший до його промовив: "Видно, собача душа, зійшла з двору?" — "А ви не гадаєте, що він притаївся десь у хаті?" — відповів другий. "Ну, то злазьмо та лізьмо в хату". І обидва позлазили з коней і поприв'язували їх до жердки, що була прибита одним кінцем до хатнього стовпа, а другим до клуні. І перший підійшов до вікна і взяв його руками за рами, з яких вже повилітали шибки від удару його ноги, і потяг. Вони легко вилізли з

луток. Тоді він нагнувся в хату і переступив ногою низький пристінок між призьбою і лутками і опинився в хаті. За ним поліз і другий. І глянули на піч, під піл і, ніби змовившись, обидва обминали серед хати ту, що лежала долі, вийшли в сіни. І, видно, були і на горищі, і в коморі, і в черезсінешній хаті, бо, ввійшовши назад, перший говорив: "Нема ніде. Втікла, тхорина душа! Ну то я ж тобі зроблю не те. Будеш пам'ятати до великоднього ладану!" І, нагнувшися до лежачої жінки, взяв її за руку. І, трохи подержавши, проказав глухим голосом: "Вона мертва..." І взяв з неї пояс, що ним підперезана була спідниця, і зв'язав кінці, і причепив його до ввігнаного у сволок гака, який можна помітити у кожній українській хаті, бо його туди забиває старий господар за тиждень перед вінчанням свого сина. Аби була у домовика сила держати своєю опікою все народжене до певного зросту... А найперше держати колиску для тієї дитини, що вродиться в молодошлюбців. А щоб домовик не забував про свій обов'язок, то вони дбали, аби він сідав на горищі чатувати тільки проти забитого гака. Для цього вони приносили трави з того місця садка, де перший раз цілувалися, і клали її на горищі якраз проти нього. І першу пелюшку після дитини стелили сушитися там же з відповідними примовами. І, отже, до цього гака причепив перший вершник пояс і, обернувшися до свого товариша, звелів:

— Ну, Мелето, поможи уже мертву повісити, а потім поїдемо не в Смілу, а в Рохмистрівку, там у мене приятель пристав, і я скажу, що Лундик повісив свою тітку, забрав гроші і втік. Після того, що він мені зробив у попа, все буде так, як треба.

І повісили стару жінку на тім гаку, на якім вона замолоду не вішала колиски і, мабуть, вже не повісить і небіж її. І вийшли обидва надвір, поодв'язували коней. І той, якого перший назвав Мелетою, одчинив ворота, і, вискочивши теж на коня, подався разом, як бачимо, вже з нашим знайомим Пронем шляхом у напрямку до Рохмистрівки. І все господарство лишилося серед ночі з розчиненими воротьми, аби входила і непрохана пустиня, і той час, що не міряється ніякими годинниками ні календарями. І бовваніло господарство над яром проти попової садиби з мовчазної, ще не освітленої місяцем ночі, неначе велетенські домовини.

Розділ дев'ятий

Ніхто не знає, як я любив тишу колишніх священичих садиб. Тишу, коли вдень після метушні господарської враз починався мовчазний антракт. Коли над селами, мов купи густого, білого, соняшного, розпеченого туману, стояли церкви, позвішувавши вниз дзвони, прислухаючися ними до останніх своїх звуків, вирваних дзвонарями минулої неділі і кинутих на перелетні степові вітри, аби вони віднесли їх, неначе журавлів, з притишеним гудінням аж до далеких морських берегів і там затихли з ними в гуркоті хвиль.

Ніхто не знає, як я любив отаку тишу колишніх священичих садиб, коли одна якась думка в голові вирізнялася і прояснювалася так між іншими думками, як сузір'я Воза на нічному небі між мільярдами зір. І коли вимріяна картина в душі робилася такою велетенською, що не потовплювалася між небом і землею. Але щоб таки поміститися в світі, то перехилялася верхньою своєю рамою за найдальше коло обрію і приймала у свої кольори соняшне проміння так, неначе молоденька дівчина пристиглу ласку від змученого жагою і нею-таки притишеного хлопця. І ось такої пори панна Варка щось робила в себе в кімнаті над розчиненою корзиною і валізою. Вся її постать світилася зосередженістю і певністю душевного стану. Аж відчинилися двері в кімнату і на порозі стала Дунька і, не зважаючи на панночку, почала з робленою урочою побожністю хреститися в куток над столом, де видніла в рушнику ікона якогось святого. І робила це так, ніби вона цілий тиждень шукала змоги це зробити, а знайшовши, не зважає вже ні на кого і одбуває своє душевне наставлення. Панна Варка, відчувши навмисність такого явища, зараз же відвернулася до вікна і стала дивитися в садок. І Дунька вже без всякого стриму заговорила:

— Що, не подобається? Панночка відповіла:

— Еге ж, не подобається. Треба завжди стукати в двері, як хочеться до когось заходити в кімнату.

— Ні, вам не подобається, що я хрестюся. Панна Варка звільна обернулася до неї і сказала насмішкувато:

— Дунько, що тобі Бог дав?

— Не Бог мені дав, а люди і дід Гарбуз! Всі говорять, що ви відьма, а дід Гарбуз після вчорашнього розказав мені все. Він давно слідкує за вами. Він бачив, як ви на хаті розшивали сніпки і ходили в берег співати і як привели з собою того причинуватого Лундика. Це тоді, як ви до мене плигнули в ліжко і питалися, чи він подужає діда Гарбуза. О, бачите, моя правда, бо почервоніли. Мені що? Якби про мене йшла справа, я мовчала б, а то мені жаль батюшки і того бідного вашого жениха.

— Щось ти, Дунько, дуже пащекуватою стала. Гляди, щоб тобі хто рота не заткнув справді якимсь гарбузовим хвостом.

— Не бійтеся, не заткне! Уже тепер всім відомо, хто такий Лундик. І вже я то знаю, чого ви вчора стали йому в оборону... Чорт бісові не дасть ока виколоти.

— Чуєш, Дунько, іншим разом я тебе так би поперла з кімнати, що вслід тобі тільки зашуміло б, а зараз бачу, що ти в своїй невторопливій голові щось маєш до мене. Ну, говори.

— Еге ж, говори! А буду говорити, бо мені жаль батюшки і отого бідного вашого жениха.

І, зупинившися на мить, ніби ковтаючи якусь частину думки, вона вела своє:

— А говоритиму. Отож сьогодні я, не хотячи, звалила кочергу, а вона, падаючи, зачепила на вішакові картуз, який упав теж. Тільки що в

помийницю. Витягаю, дивлюся, аж упізнаю Лундиків. Мені спершу стало дивно:

як то людина може з гостей піти без картуза. А потім згадала, що, дивлячись крізь одхилені двері на вчорашню вашу бесіду, я трохи не на смерть перелякалася. Та й думаю: Господи, до чого бувають люди скажені! Та й думаю: що то Гордій тепер робить? Та мерщій з картузом до нього через яр! А потім на гору— Коли дивлюся, а в їхньому дворі повно людей: жандари, стражники. І сила— силенна приставів на бричках і так, кіньми. І всіто злазять з них, то знов вилазять. То як очманілі ускакують у хату... То знов вискакують. Та все кажуть: "Неть, неть..." Та все кажуть ще щось. Аж під клунею стоїть табунець жінок. Я до них та й питаюся в Казиленкової. "Що воно таке?" А вона мені: "Гордій Лувдик повісив свою тітку, украв гроші і кудись утік..." Господи! Світ у меие під ногами захитався... Біжу я з гори до Тясмину і не знаю вже, де й діти проклятий картуз! Думаю, що ще й на мене скажуть: "Неть, неть..." І ще щось.... Та його в рогіз! Тільки зашуміло. І оце як собі хочете. Хоч мені і дуже шкода батюшки і вашого бідного жениха, але далі вже годі. Іду від вас. Нехай мене Бог милує від такої напасті. Не хочу у такім домі наймитувати.

Тут панні Варці ніби не хватило повітря і вона, побілівши, вхопилася за груди, потім сіла на стілець і, опанувавши собою, спиталася:

— А ти батюшці казала про це?

— Ба ні.

— Не встигла?

— Еге ж.

— Дунько, — сказала лагідно панна Варка і, вставши із стільця, зробила крок у напрямку до неї.

Але Дунька, одхитнувшися, погрозливо промовила:

— Не йдіть, бо перехрестю!

— Дурна! Дивися, я й сама перехрестюся, — зашептала, зніяковівши, панна Варка і перехрестилася. — Тепер бачиш, я не відьма. Сідай ось на цей стілець, і я тобі чисто все розкажу, щоб ти знала й не робила дурниць.

Дунька не сідала. Та панночка, на це вже не зважаючи, переконувала:

— Слухай і все, що почуєш, розкажи дідові, а він нехай розкаже тим бабам, з якими стає на мову. Невдовзі після приїзду з гімназії я забажала узнати, чи буду щасливою, та й пішла ворожити до баби Гамарнички. А та мені каже: "Ти, либонь, чула, дитино, що говорять про твою матір. Буцім вона встає з того світу і йде у ваш берег і співає вночі. Отже, покійна матушка перестане це робити, коли хтось рідний проспіває раз ту пісню, яку співає вона. І потім негайно вернеться в свою хату тією стежкою, що літають відьми. Але тому, що жива людина не потовпиться крізь вивід, то я розшила під ним сніпки і, повертаючися після співу з берега, опинилася на стрісі, потім на горищі. І, проходячи проз лежакдо сінешнього влазу, я страшно злякалася і не зогляділася, як мене й скинуло з горища. І хоч і встигла тоді вхопити свою хустку в сінях, але вже не втрапила в хату і вибігла із сіней надвір. Аж тут із-за причілка нанесло на мене Лундика. Про це тобі вже розповідав дід Гарбуз. І бабі Гамарничці я й тоді не вірила і тепер не вірю, але чого я її послухала, я й сама не знаю. Отже, нема чого тобі нас кидати, а тим більше вносити батюшці у вуха безгрунтовні поговори.

Але Дунька, що увесь час слухала свою панну з роззявленим ротом, не встигла щось похоже на людське сказати, як постукав у двері панотець Дмитро і на доччине "можна" увійшов без чайника і, сівши коло стола на вільний стілець, сказав Дуньці:

— Іди, дівчино, до господарства, бо будеш і нині борсаться з пораннням до пізнього вечора.

Дунька, зітхнувши і глянувши на панну Варку, перехрестилася до невідомого святого, чого в таких випадках раніше ніколи не робила, і вийшла.

— Моя дитино, — почав отець Дмитро. — Добре, що ти вчора мене не пустила. І нині і ти, і я будемо розважнішими і легше найдемо стежку запобігги лихові, що на нас насовується.

— Таточку, — вигукнула панна Варка, заломивши руки і ніби аж крізь сльози, які виступили з серця до очей під тиском тривалого розпачу, — де ж ви були раніше з батьківською ласкою співчуття? Бо тепер я до вас вже відгукнусь з хвилевою щирістю, на яку здатні самотні душі під впливом кожного живого людського слова. Чи воно вийде з душі харциза в лісі, який після його зараз вас заріже, чи воно вийде якимсь дивом із середини того стовпа, закопаного в нас посеред двору для підтримки ліхтаря.

— Господь з тобою! — обізвався збентежений батько, несподівано застуканий страшним змістом доччинних слів. — Я не буду дошукуватися рації тобою сказаного. Нехай мене Бог боронить. У таких випадках аналізувати свої почування небезпечно. І треба тільки віддатися велінню серця і говорити про горе, що проситься у слові на світ Божий, аби зникнути від людського співчутливого погляду. І нехай би я вже став і ліхтаревим стовпом, тільки не харцизом, аби лише ти, моя дитино, до мене заговорила і тобі від цього щоб полегшало.

— Таточку, я хоч і чую щирість ваших слів, але знаю, що це буде остання наша розмова. Коли я вчилася в гімназії, мене товаришки звали "покритчучка" і сахалися товаришувати зі мною. Я нишком плакала і була між ними сама. А коли одбувався вечір по закінченню гімназії, і на йому була уся полтавська пишнота разом з губернатором і

губернаторшею, і я, проспівавши сольовий номер, сіла на своє місце, то побачила, як мій голос вплинув на губернаторшу, яка спитала в директора про моє прізвище. А він сказав дуже голосно:

— Посмітюха.

І потім, почервонівши, справив помилку, але ніхто вже справленого не помітив; і губернаторша, обернувшись до свого чоловіка, сказала:

— Посмітюха, а краще заспівала за солов'я? Всі засміялися, а в мене бризнули гарячі сльози із очей від непомітної для ока, але безнастанної душевної кривди. І, мабуть, тоді в душі луснуло щось дуже тендітне і завжди натягнене до останньої можливості у моїм єстві. Бо вже мене не кортіло ні вчитися в консерваторії, ні бути між тими одукованими людьми, що я від них різнилася і хистом до співу, і незаробленим у Бога горем. І я стала думати про село, про селян, із яких моя мати вийшла, стала думати, мабуть, так, як у вирії ластівка думає про те гніздо, що покинула в Україні десь у клуні. Яке може дати справжній спокій і щастя серцю, змученому чужиною.

— Варко! Я догадувався про щось таке, але не хотів непроханий у твою душу заглядати і додавати туди ще й свойого лиха.

— Тату, я зараз говорю серцем, не розумом... І воно мені не те каже. Воно каже, що все могло б статися інакше, якби вам прийшло в голову, що ваше лихо, мені довірене, могло б стати за початок душевної злагоди між мною і вами. Але ви крилися, а коли і говорили часом зі мною, то так, неначе страшно бажали, аби я збулася вас, а ви мене.

Отець Діяковський вигукнув:

— Дочко!

Але панна Варка, сказавши заклопотано: "Дозвольте, тату, висловитися", уперто провадила далі:

— Я була чужа тій зросійщеній громаді, в яку ви мене вводили. Але з тим запалом і вимріяною любов'ю, що я мала до своєї матері, віддала свою увагу селянам. Ви бачили самі, як я, приїхавши з гімназії, ходила з дівчатами, слухала їх казок і співала їхні пісні. І в цих зустрічах була щирою тільки я, а вони при мені робили все ніби на замовлення. І повноту народного чуття я знайшла тільки в пісні, яку я сама співала. А дівчата, хлопці, баби і жінки з чоловіками та дітьми мені стали такі ж цікаві і такі ж нерухомі, як і всякі картинки в альбомах та журналах, а в церкві ікони наіконостасах. І я, не живши, стала відчувати втому і байдужість до всього. Але коли мені під цей час баба Гамарничка розказала про смерть моєї матері, я аж занедужала за дружнім словом, яке разом з ненькою для мене пропало ще в дитинстві. І дуже легко зацікавилася тими залицяннями, на які пан Пронь до мене спромігся. А потім Лундик, а потім Проневі пихаті балачки про українців і про Маркуру. Бійка. Стрілянина. І остання подія з Корецькою. Ви чули?

— Не чув, — пролунала відповідь.

— Все це мене зробило чужою в людському житті, — говорила панна Варка, не помітивши заперечення. — І я вже не відчувала, але знала, що я не людське серце, не людська душа, а чорна пляма на тому місці, де повертаюся. Чорний холодок від хмари зникає, коли вона розходиться. Чорні тіні по кутках старих церков і каплиць на кладовищах зникають, коли туди сонце стане повнотою свого світла. А чорнота мого єства ставала ще чорнішою під сонцем серед освітлених пишнотою його проміння дерев, хат, тинів, криниць, птахів і дітей. Тільки глупої ночі надворі тьма в повній гармонії з чорнотою мого духа. І ось із такою свідомістю, як бачите, уже не шукати стежок до людського життя, і я рішила їхати в Лебединський монастир в черниці. Там за ігуменю стара панна Карташова, рідна тітка моєї товаришки, з якою я сиділа разом на парті в гімназії. Як бачите, ось чемодан, а ось корзина, споготовлені в дорогу. І останнє моє прохання до вас у цьому світі: це відвезти мене

якомога швидше туди. І та воля, про яку ми думаємо, а не говоримо, настане нам обом.

І встав отець Дмитро із свого місця і промовив до дочки слово, в якому була і згода, і ніби полегшення.

— Так, сьогодні ми покинемо це подвір'я горя і непотрібних тривог. І через деякий час ти узнаєш, дочко, всього трохи більше і не кинеш на мене каменем за те, що не був я з тобою щирий, а ти через те не мала батька. Тоді і людська, і Божа правда оборонять мене перед тобою. І ти хоч і пізно, але матимеш мене за того, ким я тобі справді є. А зараз піду, нехай дід лаштує від'їзд.

І вийшов отець Діяковський з кімнати, а панна Варка, обернувшися лицем до лутки, дала волі почуттю, що скидалось на плач. Від його не здригалися ні плечі, ні стан, вкутаний в зелений халат з червоними смугами по краях. А все ж таки стало б сумно тому, хто зрозумів би розпачну непорушність німотної дівчини. А день за вікном над вишнями, над тином і над горобцями, згинаючися, ніс до заходу велике та гаряче сонце, ніби не помічаючи ні неміряного горя, якого не сполоскати ніякими гіркими сльозами, що ллються з людських очей і в хатах, і надворі і помітно, і непомітно. Ні чистих рік ніби не помічаючи серед рогози та очеретів, які скидаються на пролиті сльози незчисленними поколіннями нашого народу.

А ввечері, коли зійшов місяць, і забіліла над Тернівкою церква, і з неї закукувавкав сич, із священикової садиби виїхала бричка з вузлами, з чемоданом та з корзиною. В задку сидів отець Дмитро з дочкою, а на козлах кіньми правував дід Гарбуз.

Бричка швидко з'їхала на місток Тясмину, над яким то тут, то там пливли тумани і, зачепившися за кущ рогози або очерету, зупинялися і зверху блищали місячним світлом, а внизу від води темніли тіні, які розскакувалися, коли пролітала дика качка чи лиска, у вечірні сутінки

прибережних верб, тополь, осик, верболозу і садків. А вслід мандрівникам далеко з покинутої садиби було чутно, як гавкав і, захлинаючися, вив Пірат.

Розділ десятий

Перед ранком зійшов великий дощ. На шляхах і в ровах поутворювалися калюжі. Вся попова садиба в Тернівці була мокра. З вишень, з яблунь і з стріх капала вода. Скрізь на кладовищах і в саду висока трава від несподіваного купання поприлягала. По всій Тернівці співали півні, віщуючи погожий день і підкреслюючи злагоду води, землі і повітря наперекір цілонічному гавканню і виттю Піратовому, що ніби пручався всім єством із пустелі, яка вже дихнула своїм мертвотним подихом на всю садибу. Церква тим боком, що на схід, сполукою ранішніх подощових кольорів казково червоніла, Аж небеса у найдальшу височінь, в яку тільки людське око могло сягнути, двигтіли свіжим і білувато-прозорим її настроєм, який здавався продовженням дзвініці на найдзвінкіші, ще не збуджені гамором дня верхи степових лун.

І дід Гарбуз, мабуть сповнений цією ранковою бадьорістю Божого світу, швидко увійшов у двір. Був босий, з підкачаними холошами білих полотняних штанів, які облягав кругом стану зелений пояс. Шапку мав підсунуту, аж на потилицю, мабуть, від далекої ходи. Правою рукою, замість батога, тяг за товщий кінець довгу тоненьку ліщину. Увійшов, глянув на неспокійного Пірата і відчинив ворота навстяж до шляху. Потім підійшов до кухонних дверей, шарпнув: не відчиняються.

— Ще спить, — сам собі проказав і пішов та відв'язав Пірата.

Собака, одв'язаний, з усієї сили побіг до хати і став гопки на стіну проти панниного Варчиного вікна і почав вити.

Тим часом дід Гарбуз вивів з коровні на налигачі біленьке теля, за ними вийшла велика корова симентальської породи, біла з жовтою

плямою на лобі. До її куцих ріг була прив'язана друга корова, видно, ялова, такої масті, яку мають загалом всі українські воли знаної черкаської породи. Дід вів теля з двору селом. За телям пішли обидві корови. Пірат, побачивши таке, кинув вити і миттю догнав і випередив небачену ще ніколи такого ранку і в такому складі процесію. Випередив і ліг черевом на шляху, головою до діда Гарбуза і, благаючи, загавкав. Колидід наблизився до нього, він знов схопився і відбіг на таку саму відстань і знов ліг і загавкав. Так він робив кілька разів, і аж тоді вже, як дід Гарбуз сказав йому:

"Ну годі, годі, я вже й тебе візьму", він підбіг до нього, лизнув у руку і пішов поруч, помахуючи хвостом, не зважаючи навіть на білу корову, що все наближалася до нього і нахиляла голову, аби злякати.

Коли через деякий час дід вернувся без корови і без собаки, то застав Дуньку з дійницею під ліхтарем серед двору. Дівчина, побачивши його, заговорила крізь сльози:

"У бісової душі дворі діється таке, неначе в чортовім заїзді. Навіщо мене Бог на світ народив? Чого я поквапилася сюди наймитувати? І вже й не знаю, чи на мене ману хто пустив, чи справді хтось покрав корів? Ходім у повітку, та ще й ви подивитесь". — "Нема чого мені дивитися, — відповів дід Гарбуз. — Корови я собі забрав. Тобі, як виїздили хазяїни, нічого не казали?" — "Та щоб тому позакладало, як хто чув, що вони щось говорили", — гукнула розпачливо Дунька. "Ну, то знай, сюди вже ці, що тут жили, не приїдуть довіку". Дівчині було і так неспокійно на душі, а тут ще й дід не звеличає вже хазяїнів так, як годиться. А каже "ці" та ще якось. І вона за своєю давньою звичкою роззявила рота і обернулася в болячу та напружену увагу. А дід Гарбузпровадив: "Уже не вернуться довіку. Одвіз я панночку в Лебединський монастир. Усю дорогу дочка до батька ні разу не обізвалася, а батько до дочки. І коли його назад віз, то він теж мовчав. Аж коло шляху, що йде проз Макіївський байрачок, здається на Буду,він мене торк у спину. "Злазьте, — каже, — діду, та йдіть собі в Тернівку"; і взяв у мене батіг і віжки. Я зліз, а він каже: "Візьміть собі за службу корови, а Дунька хай забере

геть усе, що в хаті є. А за кабана, кури, качки та гуси нічого так і не сказав. Та тоді мовчки зняв свого бриля на прощання, а потім надів. Та як ударить батогом з усієї руки Азіата, а далі Горностая. А коні, мов скажені, рушили з місця шляхом, що йде проз Макіївський байрачок. Здається, у Будянський ліс. Як рушили, то тільки позад брички грязь устала туманом. Тепер я знаю, що у тій людині сидить коли не сам чорт, то вже певнісінький і найзапекліший гайдамака", — скінчив дід Гарбуз, аж ніби вдоволений від свойого висновку. "Хоч мені й шкода того бідного молодого, — відказала Дунька, —а не візьму з хати жодної галузочки, жодної крихітки і жоднісінького мотузочка. Бо коли тут таке робиться, то вже видно по всьому, що сюди замішана нечиста сила. І якби я щось взяла, то вона за це висотала б з мене непомітно і кишки, не тільки що жили. Онстара Мокієнчиха, а вона, всім відомо, зналася з Маркурою. І кажуть, коли пропала, то її бательню взяла собі молода Ковбасівна. І зараз того ж вечора занедужала. І коли її попотрясло з тиждень, і вона надумалася і закричала перед вечором проти неділі:

"Спаліть бательню, бо то вона з мене кров тягає". І справді, коли спалили, то вона в неділю вранці як на світ народилась. І коли вже брати, то тільки те, до чого я звикла і що стало ніби моє". — "Як собі хочеш, — відказав дід Гарбуз. — А й від цього лиха є добрий засіб: узяти треба тільки того ладану, що не догорить у кадильниці на страсний четвер, і обкадити придбані речі, і вживай їх хоч і до нових віників, то нічого тобі не станеться. Як собі хочеш. Бо як я йшов сюди все тобі сказати, то Мехедчук, от невіра, ніби носом почув, то він мені й каже, що батюшка йому не заплатив ні за осінню оранку, ні за цьогорічну весінню і забере собі кабана. Нехай бере. Хазяїн за нього не казав нічого. За драбину теж. — "Та вже за це хоч би батюшка й казали що, то я однаково візьму собі чубатенького півника. О, дивіться, іде і Гапка Казиленкова. Чого це її чорт несе?" — невдоволено гукнула дівчина, ідучи з дійницею в хату. А дід Гарбуз, почувши себе в центрі подій, дуже поважно пішов до вкопаного серед двору ліхтаря і сів під ним навприсядки, обіпершися спиною об стовп. І став урочисто чекати нової появи.

— А здоровенькі були, — привіталася до нього Казиленкова. — Чи батюшка дома?

— А навіщо він вам?

— Та мене послав до нього рохмистрівський пристав ще вчора. Та бісової душі вівці отієї клишоногої утаскалися до мене в город і я лаялася з нею до самого вечора. А коли розійшлися, то вже було пізно. Та оце й прийшла сьогодні Бо казав рохмистрівський пристав, що треба конче поховати Корецьку, аби не засмерділася

— Засмердиться.

— Чого ж то так?

— А того, що в нас вже немає попа.

— От такої. А де ж він дівся? Чи не втопився часом у чайниці?

І враз побачила, що Дунька пхає крізь сінешні двері надвір великий вузол якогось манаття, зв'язаного у чорну велику хустку, мабуть, у ту, що лишилася була у Гордія Лундика, коли панна Варка колись вирівалася в нього з рук. Побачила і зацікавлено гукнула:

— Куди це ти вергаєш поперед себе таку хуру?

— Ідіте та поможіть мені, будь ласка, пропхати, — відповіла Дунька.

Казиленкова помогла і пропхати, і висадити на плечі. Дівчина ж, почервонівши, нагнулася і коло ніг взяла грубу книгу і положила на лавці. А потім взяла старі чоловічі чоботи і поклала на книгу. І нарешті, діставши лівою рукою макітру, в якій завжди заминала сало і де зараз щось, ніби цвях, затарабанило, простягла її Казиленковій.

— Замкніте, будь ласка, двері і вкиньте його знову в макітру.

Казиленкова взяла з макітри ключ, замкнула двері і вкинула його знову туди, де й був. А Дунька, крекчучи і не оглядаючися, почала помаленьку йти. А дід Гарбуз, уважно оглядаючи цей важкий рух, помітив, що в вузлі стримить макогін, і, важко зідхнувши, спитався:

— Ти ще прийдеш?

— Ще прийду та вловлю чубатенького півника, та й годі, — була відповідь з-під навантаженої хустки.

І, коли Дунька вийшла з двору і, перейшовши шлях, доходила до церкви, Казиленкова, щось зміркувавши, вернулася швиденько на ганок і, вхопивши на лавці грубезну книгу і старі чоловічі чоботи, хотіла проскочити з ними поза хатою на яр, та дід Гарбуз, таке вгледівши, сердито підвівся з-під ліхтаря:

— Куди то ти Біблію взяла? Зараз тобі кажу: поклади там, де й була. Не тобі й не твоєму чоловікові перти злодійського носа у святі палітурки!

Казиленкова, не сперечаючися, поклала книгу на траву, а сама все-таки пішла з чобітьми поза хатою, од'їдаючися:

— У мене дитина вчиться в школі, то всяка книга знадобиться. А тобі, стара собако, хіба тільки на те, аби сідати на неї серед хати, коли твоя зачухана вечеряти поставить долі.

Дід Гарбуз підійшов, узяв Біблію з землі, чогось її понюхав, кашлянув, перехрестився і пішов помаленьку, не оглядаючися, з двору.

Але коли вернулася Дунька по чубатенького півника, то побачила, що в дворі, перед вікном попового дому, відчинена хвірточка в сад, а

коло криниці відчинена друга на яр. І відчинені двері в коровню. І, видно, Мехедчук узяв кабана за оранку, бо і саж був відчинений. І звисав з Піратової будки довгий, закошланий Хапків хвіст, який вряди-годи здригався, мабуть, або від бліх, або від того, що в сінешні двері попового дому на ганку, в білій сорочці і в білих штанях, кривий крамар Оліян гатив у двері тією дривітнею, до якої колись дід Гарбуз рубав дрова. Двері від кожного удару відскакували з тріском і знов прикипали до одвірків ніби ще з більшою силою й завзяттям. І 1240 рік, коли татари зброєю, схожою на дривітні, що звалася таранами, руйнували стіни старої української столиці Києва, нагадував сумну цю подію. Але крамар і його жінка Оліяниха цієї давнини не знали, і він бив у двері з супокійним завзяттям, а вона, спинаючися навшпиньки, заглядала у вікно панноччиної кімнати, куди недавно заглядав і Пірат, тільки з іншим почуттям, ніж вона. У вогкім же місці коло криниці німотно сидів на гичці мішка Казиленкової синок Грицик. Сидів так через те, що в мішку вже було кілька курей, які теж ворушилися і сокотіли. Булапідобідня пора. Холодків не було видно ніде. І в садибнім нерухомім повітрі панувала густа й душна спека. І коло криниці, і коло коровні, і коло сажа, і коло конюшні, і коло попової хати. Соняшне проміння було похоже після дощового ранку на довжелезні жовті нитки, які хтось тільки що встиг витягти з казана, повного окропу, і повісити сушитися на обрії десь на тину. А сонце вранці, сходячи, підійшло під них своєю блискучою головою і, піднявши вгору, потягло по небесах. І вони, звисаючи відти, тягнуться мокрими та гарячими кінцями по землі. І щойно доторкнуться людей чи речей, то зараз же з торкнутого тече розпарена мокрінь і розпускає тягучу млость по знеможеній від духоти землі. Ніде не видно було серед двору жодної пташини, ні жодної курки. Все сховалося у місця, хоч трохи сповнені прохолодою. І Дунька тільки-но вгляділа гостей, то так на їх і впала лайкою, як часом сорока з суховерхої тополі на горобців поміж коноплями на стежці.

— Чи ви німиці наїлися, чи так очамріли, що серед білого дня прийшли і трощите чуже добро? Геть зараз же з двору, бо, хрест мою душу побий, побіжу до церкви і буду бити на гвалт... Нехай все село збіжиться та побачить нових хазяїнів!

Оліян, почувши таке, поставив повільно дривітню торцем, утер правим рукавом чоло і спитав;

— Чого це тобі отак ні з сього ні з того закрутило в гузні, що аж стало непереливки? Що, це твоє добро, чи що?

— Подивися ти йому в вічі такі безсовісні! Та в мене ось і ключі. Мені доручили глядіти хазяйство. Поки не приїдуть другі хазяїни, — випалила Дунька несподівано для себе, уже й сама вірячи в те, що буде глядіти попове майно для когось іншого. — Ідіть, кажу, геть звідсіля, бо, ось святий хрест, зараз же іду і дзвоню на гвалт.

І повернулася, ніби виконати свою погрозу. Тоді Оліяниха, відійшовши від вікна, сказала:

— Ходім, Оліяне, відсіля, з цього відьомського двору. Я тільки хотіла подивитися, чого воно тихо в хаті і тихо надворі. Ходім, Оліяне. Бо та пришелепувата може і безневинних опорочити.

Оліян пхнув спересердя дривітню, яка гучно вдарилася об стінку ганку, і мовчки, так, як ходять з чужих слив, пішов разом з жінкою попідвіконню попового дому в гущавину саду. Тоді Дунька обернулася до Грицика і спитала:

— Ти сам?

— Ні, з матір'ю.

— А де ж мати?

— Побігла аж у кладовище за чубатеньким півником.

Дівчина аж не стямилася та так і переплигнула коло криниці перелаз. І полетіла проз клуню, скільки видно, в кладовище. І, не добігаючи до вилазки, зустріла Казиленкову, що, засапавшись, несла в обох руках чубатенького півника. І підскочила до неї Дунька, неначе скажена кішка.

Вирвала з рук нічого не тямущого птаха і крикнула:

— Іди швидше к чортовій матері звідсіля, поки раніше, а то покличу людей і геть коси обірву.

Казиленкова, на неї навіть і не глянувши і нічого не сказавши, хутенько попросгувала поперед своєї напасниці до синка і там, ухопивши мішок з курми на плечі і прошипівши:

— Ходім швидше, моя дитино, — підтюпцем побігла на яр.

А Дунька, опинившися серед двору сама, обвела мовчки очима все хазяйство, зідхнула і пішла до ліхтаревого стовпа і сіла під ним. Тільки не так, як дід, що сидів навприсідки, а сіла по-турецьки і дивилася з німим жалем на вікна спорожнілої господи, тримаючи у пелені чубатенького півника. В її уяві стала виникати картина, що ось у порожніх кімнатах тільки пил осідає на столи, на стільціі на лутки і нікому його буде стерти. І що сьогодні і завтра не палитиметься і захолоне лежанка, груба і піч, і що домовик на горищі, сидячи на лежаку, відчує, що під ним уже холодна цегла, злізе в хату взнати, що таке, і походить, поникає по кімнатах і зупиниться коло вікна і до ранку сумуватиме за хазяїнами і за своїм теплим лежаком. І вирвалися у Дуньки з душі великі жалощі одним вигуком:

— Ох Боже ж мій милосердний!

Півник, зляканий, схопився з пелени і рушив через двір знов на кладовище. Але вискочив з будки Хапко, насів його коло криниці і за

один смик одірвав голову і почав їсти. Дунька крикнула не своїм гласом: "Цу-цу!" і кинулася до собаки. Але Хапко плигнув їй назустріч, вхопив за спідницю і розпанахав її від стегна аж до п'яти. Потім, повернувшися до півника так, неначе нічого не сталося, зліг на нього і гарчучи став їсти. Ніколи ще дівчина не помічала, аби цей пес їв курей або кого-небудь рвав. Аж це вперше трапилося таке, і зрозуміла вона, що в собаці прокинувся звір, зачувши безборонну пустиню людської садиби. І буде рвати все, що тільки з ним тут зустрінеться, і прошептала:

— Нехай же ти тямишся, покинута Богом, нещасна оселе.

І, кваплячися, та не оглядаючися, та придержуючи правою рукою розірване місце, пішла з двору. А соняшна духота, все розпарюючи, текла з попівської садиби воротьми на шлях; з хвірточки на яр, а з другої в сад. А посеред подвір'я Хапко доїдав чубатенького півника, вимазавши кров'ю собі всю груднину, до якої поналипало багато нарваного дрібненького пір'я.

Ох, як я любив вас, священичі садиби в Україні. Ви вже позникали, але моя уява уперто тримає вас цілими, аби завдати більше горя кругом осиротілому серцю. Тільки з-за ваших тинів, тільки з-за ваших садків я чув дівочі голоси, що збуджували в моїм дитячім єстві ті почуття, з якими я, вже вирісши, ішов у життя, неначе дурний багач з золотими грішми на базар. Але який, походивши по ньому і не знайшовши того краму, що хотів купити, повертається в оселю своєї самоти з певністю, що вже й не знайде бажаного в житті. І ввесь його капітал буде жити з ним невитрачений і додаватиме гіркоти і так гіркому буттю на землі. Ох, як я вас любив, зниклі з лиця землі священичі садиби!

Розділ одинадцятий

Був вівторок, і був вечір. І Гордій Лундик думав, що його ведуть у якісь новочасні катакомби, коли грубий селянин над Чабановим яром зійшов по земляних східцях у землю, звелівши і йому йти за собою. Він

би не дуже поспішав туди, якби за ним не йшов другий, сухий та мовчазний, з сокирою за поясом. Коли східці кінчилися, то грубий відчинив двері, в які всі поодинці увійшли. Це була дуже простора кімната з двома вікнами з правого боку і з двома вікнами з лівого боку, поробленими під самою стелею. У протилежнім кінці кімнати, над великим столом, застеленим білою цератою, висіла причеплена до стелі гасовка і освітлювала за столом трьох чоловіків, які зразу повернули голови до гостей. Грубий привітався:

— А фортуни веселої панові Підотаманчому.

— Коли такої, як ти, то цур їй разом з тобою, — обізвався з покуття широкоплечий чоловік, що там сидів у велюровім піджаку наопашки, з-під якого біліла вишита сорочка і на стану виднів зелений пояс. До нього був причеплений в піхвах довгий черкеський колодач. З лівого боку стояв кріс російського військового зразка.

— Е, пане Підотаманчий, хіба я фортуна? Я тільки її рухома дуля, — засміявся грубий селянин.

— А це кого ти привів? — спитався той, кого звали пан Підотаманчий, рвучи розмову про фортуну в самім зародку.

— Це, бачите... Це ось хто. Лежу я вчора ввечері у Галмасаровім березовім гаю, недалеко від отієї скирти сіна. Деркач зі мною теж. Ба, йде ось цей парубійко. Іде, іде. Ба, завертає під скирту, ба, й лізе на неї. І, дивлюся, не злазить. Егій, кажу я до Деркача. Давай попильнуємо його. І так ми до ранку по черзі спали: то він, то я. Та все не спускаємо з окаскирти. Ба, встає уранці мій парубійко, стає посеред шляху й чухає потилицю. Ге, кажу, видно, хлопець не знає, куди йти. Так і є. Начинає він блудити: то до Копітанівського лісу, то до Будянського. То знов до нашого пристановища. Ге, кажу до Деркача:

треба взяти його між сокири та вести до пана Оксентія Дереша. Це до вас. І привели. Чи він часом не якийсь хананейський підглядач, як каже наш пан отаман.

— Сідайте чи лягайте де бачите поки що, — звелів пан Підотаманчий Гордієві, а його супутникам сказав: — Почекайте, справа є.

Вони зараз і посідали не роздягаючися. І познімали брилі, і поклали поруч себе на ослоні. Гордій, постоявши, пішов у куток, сів на купу запахущого, непом'ятого сіна. І став оглядати кімнату. Під тією стіною, де він сидів, було аж до дверей семеро ліжок. Вони складалися кожне з невеличкої купи хворосту, покладеного між шістьма паристо забитими кілками. А на кожній такій купі лежало потрохи сіна. Між ліжками було заметено, але в головах між ними стояли великі снопи полину, зв'язаних рогозою. У ногах теж. Видно, це був запобігливий засіб від бліх. Над деякими ліжками висіла одежа, а над одним із них рушниця-дробовик і шабля з таких, які носять в містечку поліцейські. Стіни в кімнаті були побілені. Пахло сухим сіном, татарським зіллям, рутою і гіркотою полину. За столом зараз від Гордія сидів невеличкий риженький чоловічок, узутий у лаковані чоботи, куди були заправлені галанці тонкого синього сукна. Одягнений був у чорний піджак, застебнутий на всі гудзики. Через ліве плече з-за спини стриміла надіта дробова рушниця. З верхньої бокової кишені блищав від світла ручкою вгору маленький браунінг, так, як у міського молодика хусточка тоді, коли він іде на гулянку. Перед ним на столі лежала книга, шпальти паперу і два олівці. По цей бік столу, просто його, одвернувши убік голову, ніби на те, аби не дивитися на осоружного низенького панка, сидів чорний чоловік у сивій чемерці і в черевиках. Між коліньми була дворурна рушниця. На неї він злягав правим плечем, ніби на ковіньку. Все це в Гордієвій душі збуджувало незвичайну цікавість. І він, притаївши дух, дивився і слухав, як загіпнотизований, для якого немає ні минулого, ні прийдешнього, а тільки передочне сучасне.

І почав говорити риженький озброєний панок:

— Шановний пане Мелето Свердельцю, чи ви знаєте, яку повинність накладає на всякого свого члена наше братство перед кожним допитом?

Чорний, не дивлячись на того, що питав, зневажливо відказав:

— Знаю.

— А яку?

— Петька, чого ти в'язнеш до мене? — замість відповіді визвірився Сверделець.

— Чого в'язну, бо я тобі не Петька, а Петро Пахомович, і питаю те, що кожного братчика в таких випадках питався. Кажи, знаєш, що треба робити перед кожним допитом?

— Кажу тобі, що знаю.

— Знаєш, що на час допиту треба віддати зброю кухареві?

— Знаю.

І риженький чоловічок гукнув на все підземелля:

— Канарей!

І з тих дверей, що були поруч з вихідними і яких Лундик не помічав до цієї хвилини, вийшов кремезний чоловік у засмальцьованім, колись, видно, білім фартусі, що затуляв йому ввесь передок від колін аж під чорну широку бороду.

— Забери зброю в члена нашого братства пана Свердельця, — промовив урочисто Петро Пахомович.

Канарей підійшов, а чорний чоловік розгорнув поли чемерки і сказав:

— Бери.

Той, витягши з кишені револьвер і взявши з-під руки Свердельцевої рушницю, заговорив:

— Бісова й печаль, які мені тяжкі обов'язки. Майже щодня як не від того братчика, то від того мушу брати між кочерги зброю. Неначе якісь нетесані палиці на собак, чи якісь копистки, чи рогачилна. Деркачику, а відчини, будь ласка, ширше двері для мене і для цієї гармати. Що вже не зброя, а німий кухарський причандал.

Деркач відчинив ширше і зачинив, коли Канарей туди пройшов. А Петро Пахомович тим часом читав уривок із статуту: "Беручи до серця долю рідного народу так, як чемний, та уважний, та розумний син долю своєї матері, який не забуває ні на мить, що вона дається Богом у житті тільки раз, ми заснували братство під назвою "Перший курінь вільних українців" для того, щоб у самім зародку вирвати в столипінської реформи жало, скероване просто в серце самостійності нашої батьківщини. Повинність кожного члена є безумовне послухання старшини цього братства, яке правує свою діяльність на те, аби в російського поміщицтва на нашій землі віднімати силою гроші і передавати їх обезземеленим селянам, перетворюючи так все населення в маєтне. Практично цей процес мусить відбуватися таким чином: у кожній економії чи фермі ми повинні мати таємного члена, який слідкуватиме за робітниками і в роботі, і в побуті, і помітивши, що якийсь працює не для пропою чи гулянки,а для того, щоб вибитися із злиднів, то йому наше братство дає непомітно для других гроші у розмірі від 500 до 1000 карбованців і портрет українського діяча культури чи політики з тим, аби селянин негайно купував хату і шматок

поля або деревні на будівництво і грунт для господарства. Збудувавши собі оселю, він, як прикмету свого щастя на ціле життя, мусить тримати в господі даний портрет". І, перервавши читати, гукнув:

— А по якому праву ти, Свердельцю, відступив від братського статуту і селяни ті, що за нашу експропріацію на Жаботинський завод побудували собі хати, не мають потрібних портретів, що є завжди душею наших датків? Навіть не знають, чи їм помогли в життю українці, чи киргизи? Кажи!

— А я тебе питаюся, чого ти до мене в'язнеш? — обминаючи відповідь, прохрипів тихо і зловісно Сверделець.

Петро Пахомович, лапнувшися бокової кишені у піджаку, з якої стирчав браунінг, ще з більшою наполегливістю став присікуватися:

— Як то чого в'язну до тебе? Хіба я не писар братства? Хіба братство щодня не ставить на одну карту все своє життя, аби статечним робітникам помогти стати добрими селянами? А ті портрети, що ми даємо, хіба не мусять бути збудниками і національного самозрозуміння, і теплим інтимним; та свідомим зв'язком з усім буттям нашого люду?

І встав Мелета Сверделець і заговорив словами хижого гніву, але який ще не дійшов своєї межі:

— Скажіте йому, що як тільки він буде довше в'язнути, то я йому одірву голову, неначе поганенького кавунця від пожовклої осінньої вудини! Чого ти, собача душе, — звернувся вів вже до писаря, — того одиоокого справляєш кожного Божого дня за мною сочити і не даєш мені ні хвилини супокою? Куди не піду, де не дихну, там і одноокий. Де стану за хату, де ляжу в холодок, там пекельної душі око, вже й обнюхує тебе з усіх боків.

І схопився із свого місця і Петро Пахомович. І заговорив теж до всього зібраного товариства:

— Ви бачите, що він крутить, неначе лис, аби не стати перед совістю до невблаганного єдиного висновку. Він не хоче або, може, боїться сказати правду, правду перед всіма: хто його навчив, якщо він не за своїм бажанням зробив заперечення статуту?

— Хто навчив? Мати, батько, дід, народ, ви. Як тих звуть, що обманюють? Брехуни і шахраї. Як тих звуть, що крадуть і віднімають? Злодії! Яка найкраща нагорода брехунам, шахраям і злодіям? Тюрма! То як я міг раяти людям, аби вони чіпляли собі в хатах портрети арештантів? І тому, коли мене питали, а від кого ж це гроші, то я казав: Бозя дала.

— Ви бачите і чуєте, яке він гадюче жало висолопив? І дух наш труїть і сміється з нього! — не почуваючи себе від хвилювання, заговорив пан писар. — То, по-твоєму, і Шевченко арештант?

— Арештант.

— І ми всі арештанти?

— Арештанти, хоч і грабуєте арештантів.

— Ах ти ж риштантюго над риштантюгами! Ах ти ж риляка невмивана!

Але не довелося скінчити думку панові Петрові Па— хомовичеві, бо Мелета Сверделець згріб його через стіл лівою рукою ззаду за комір і, вирвавши його всього з-за столу разом з паперами, правою піддав йому під живіт. І, тримаючи вже над собою, виніс його одним духом насеред землянки і тут гримнув ним об землю так, що аж хата загула, неначе в сусідському селі упав з дзвіниці найтяжчий дзвін. Але це явище, якого

всі, здається, ждали з завмиранням серця, так не вразило глядачів, як те, що пан Підотаманчий просто блискавично опинився поруч з Мелетою і всадив йому в бік кавказький колодач.

— Ох! — зарів, як скотина у свій смертний час, і впав поруч з Петром Пахомовичем Мелета Сверделець.

І коли пан Підотаманчий витирав ніж об полу його чемерки, то одноокий запобігливо говорив:

— Він, правду кажучи, знюхався з Пронем недавно, але продав наш курінь, напевно, вже давно. І, видно, ждали відповідного часу, аби нас накрити, неначе курчат, решетом.

— Що ж? Діждеться і Пронь відповідного часу, — сказав Підотаманчий, нагнувшися над Петром Пахомовичем і повертаючи йому догори голову, бо він лежав ниць. З носа і з лівого вуха текла кров.

І випростався пан Підотаманчий і заговорив смутком і велінням

— Негайно винести обох: Свердельця вкинути в Гальмасарову кручу і вранці присипати землею, а пана курінного писаря підняти і покласти на гілляки отого крислатого дуба. Але так, щоб від вітру або від чогось іншого відтіля не впав, Приїде пан отаман, то поховаємо.

Одноокий перший зважився виконати волю пана Підотаманчого, напівпрошепотівши до грубого селянина, але так, що всі почули:

— Іди та понесемо.

І винесли першого Свердельця. А коли брали тіло Петра Пахомовича, то Підотаманчий, стоячи урочисто, став говорити, і всі встали:

— Прощай, вірний товаришу і брате дорогий. Недовго ти топтав ряст по рідній землі, і я тут не забарюся.

І голос його затремтів і замовк, ніби шурхнувши у гаряче місце раненої душі. І коли винесли тіло пана писаря, то пан Підотаманчий звернувся до Деркача, який стояв і дивився на велюровий піджак, що лежав між столом і ослоном:

— Гей, товаришу брате, заспівай що-небудь про Україну!

І в цьому велінні була і туга від того, що своєї долі ніде й ніколи не уникнеш, і сила, що силкується завжди вивернутися із-під найтяжчого тягаря. Але не встиг той рота роззявити, аби почати співати чи щось говорити, як нікому не помітний Лундик, забувши свої соціал-демократичні вподобання, схопився із свого місця і попрохав:

— Дозвольте, пане Підотаманчий, я заспіваю. Бо, сидячи в кутку на сіні, він спостерігав, що діялося, і рівняв свою долю із їх долею. І бачив, що вони знайшли стежку до щастя, але ще не щасливі. І він був найшов собі панну Варку і втратив її, і теж нещасливий. Крім того, вони всі такі дикі та мальовничі, неначе хижі гірські птахи, і йому здалося, що й він такий. І через те коли пан Підотаманчий забажав пісню про Україну, то Лундик Гордій заспівав, та так, як ніколи не співав і в семінарії:

Ой поклали Гонту аж на три драбини,

Та й сіли на ноги кати і на руки,

Та й паси здирати почали із спини,

Щоб зазнав отаман нелюдської муки.

І його високий тенор став битися тугою об стіни і об стелю землянки, аби полинути за ті обрії, що пісня накреслювала, і зустрітися з

Бощановою чайкою, і прилучити і свій голос до її крику, і вже разом літати над Україною, голосячи про боротьбу з ворогами та про волю стражденної батьківщини. Але несподівано до співу прилучився і Підотаманчий, а далі і Деркач. І їх баси упали додолу і, припадаючи до нього та знімаючися над ним, заридали розпукою, що не зірвуть стелі, не розвалять стін і не зустрінуть чайки, а заглухнуть у страшнім горі серед чорних земних надрів:

Де біліють кості німотні козачі

І ніхто не скаже, хоч на сміх, із кого,

Не тривожать їх там ні зуби собачі,

Ні земляки бідні, забутії Богом.

Усі співали, стоячи, неначе колядники, з таким диким і могутнім надхненням, з яким не співав жодний світовий артист у жоднім державнім театрі. У Підотаманчого з чола стікав піт, і він не помічав. Деркач держався рукою за душу, і сльози бігли у нього по бороді аж на вуса, а Лундик, почервонівши весь, виводив голосом із серця таку міць, яка, вічно не втомлюючися, рветься до сонця із підземелля. І яка зараз, злившися з іншими голосами, здавалося, була душею тією, що жила колись у гайдамацьких кістках і плакала, аж луни і тепер гудуть із-під землі. Що несила була козацька поставити до світового столу на захист України ні дипломата мудрого, і ні однієї книги великого поета у їх бібліотеки, і ні однієї картини у їх музеї, і ні одного вченого до їх академій, який розумівся б і на науці, і на політиці, і на мистецтві. Але найвища нота горя лунала про те, що Україна якби і вернулася до них, віднята назад у ворога, то не була б такою, якою вона йому віддавалася. І плакала козацька душа, що минулого вирвати з пам'яті ніхто не здолає і що прийдешня Україна буде горем, без якого жити не можна вже йсьогодні на землі. Але знов баси застогнали до сонця:

Ой де ж ті дороги, що йшли гайдамаки?

Де ножі та зброя і сідла шовкові,

Де вольної волі свячені ознаки,

Де гетьманський поклик і в якому слові?

Ох, ні, це не про горе, промовляє пісня, а про невмирущу любов, що з предвіку світить над землею і зветься сонцем, яке кожної весни з найтвердішого дерева витягає найм'якшгі листочки і не перерве жадного. А соловей бачить таке диво, і не витримує, і співає: "Люблю, люблю!" І ввесь Копітанівський ліс, і Будянський, і Макіївський, і Лебединський шепочуть листям: "Люблю, люблю!" І цей шепіт зливається з криком співочого птаха і гарячим весняним гомоном пливе з-над лісів до неба, де висить крижаний місяць, який розтає у піднятій аж туди запахущій та зігрітій маленьким співочим серцем земній духоті. І хвилі того травневого, золотого, туманного чаду важніють від того, що розтав місяць, і осідають на яри, на долини, і пливуть в українські села. Ним дихають діди, баби, жінки, і хлопці, і дівчата і шепочуть одне другому; "Люблю, люблю, люблю". Але ось доходить пісня кінця і проказує останні слова:

Все мовчить, німує, лиш вітер гуляє.

Та сови із бору кричать із сичами.

І земля старезна нам кров не вертає.

За вольную волю пролиту дідами...

І дивляться співаки один на одного, не почуваючи, чи скінчили пісню, чи ще співають. І роздивляються один одного, неначе перший раз зустрілися, а потім, остаточно отямившися від пісенного настрою,

почали втирати спітнілі обличчя, Та враз із порога землянки залунав голос:

— А здорові були, панове товариство!

— У добрий час, пане отамане! — відгукнувся радісно пан Підотаманчий.

Лундик побачив, що Канарей, одноокий і грубий селянин, а між ними і панотець Дмитро стоять радісно усміхнені і не рухаються з місця. Йому здавалося, що всі вони чули пісню з першого і до останнього слова. Але диву Гордієвому не було меж, коли його колишній опікун рішуче підійшов до Підотаманчого, до Деркача, стискуючи руки і промовляючи давно обдуману і незаперечну волю:

— Настав час нам відсіля рушити. Поїдемо у Волинські ліси. Але тому, що на дорогу ми маємо всього двісті карбованців, то треба нашу скарбницю підживити. Якраз оце, їдучи сюди, я зустрів пана Проня. Він мене не впізнав, хоч зараз і місячно. Я певний, що він з Копітанівського заводу повіз додому ті 20 тисяч карбованців, про які недавно зі мною під час розмови вирвалося в нього з язика. В неділю в нього буде розплата з селянами за буряки. Отже, негайно вирішить, кому завтра йти до нього і пересипати гроші з ворожої скарбниці в нашу.

— Гаразд, пане отамане! — згодився Підотаманчий і, звернувшися до кухаря, спитав: — Чи вечеря готова?

— Готова! — була відповідь.

— Ну, то тоді після вечері, пане отамане, — продовжував Підотаманчий, — ми поладнаємо, що стало до конечної справи.

— Згода, — завершив отець Діяковський. — Але як ви тут опинилися? — простягаючи руку, спитав він Лундика.

— Не питайте мене про те, про що вже знає кожний братчик і розкаже вам, коли тільки схочете. А скажіте мені, будь ласка, де зараз панна Варка?

— Панна Варка в Лебединськім монастирі.

— У черницях?

— У черницях.

У хлопця захолонуло серце, і він, весь холодіючи, спитався:

— А вам не треба чого-небудь до панни?

— Треба буде сповістити їй, що я виїжджу із цих країв на кілька років... І хотілося, щоб те зробив хтось інший, а не я.

— Дозвольте мені.

— О, будь ласка. Кращого звістовника мені і не знайти. Тільки вам треба знати, як до неї дістатися. Ви не були в монастирі?

Лундик зідхнув:

— Ні.

— Ну, то слухайте, — сказав отець Діяковський. — Монастир знаходиться в ліску, спускаючися східним краєм в западину над озерцем. Кругом його висока ограда. Але в тім розі огради, де починається озеро, росте стара верба. Коли на неї вилізти, то внизу, по той бік огради, побачите перед церквою маленьку келію. Вона на одшибі від усіх будівель. В ній живе стара, але ще дуже жвава ігуменія і з нею панна Варка. Дочці я сказав на прощання, що я до неї можу

приїхати і вдень, і вночі. І що в день про мій приїзд сповістить чергова черниця, а вночі я двічі стукну до неї у вікно. Коли ви там будете — це вже, мабуть, станеться після експропріації Проня, — коли ви там будете, то спочатку добре додивітеся, аби не постукати до ігуменії.

— Гей, просимо пана отамана і пана, — спотикнувся об невідоме слово пан Підотаманчий.

Йому швидко став на допомогу отець Діяковський:

— І пана Лундика.

— Атож. Пана отамава і пана Лундика просимо до столу, — доказав уже вирівняно пан Підотаманчий.

— Ну, а чия сьогодні варта, панове товариство? — ніби не зважаючи на запросини, спитався панотець Дмитро.

— Йду, йду, — відгукнувся Деркач від свойого ліжка, де щось робив.

І тепер, вхопивши рушницю-дробовика, швидко вибіг із землянки.

Після його двері лишилися відкритими навстяж. На столі вже стояло п'ять полив'яних мисок, сповнених галушками і помащеними пряженим салом. З мисок парувало і пахло, даючи знати про заправу.

— Ну, що ж, Господи, благослови, — почулися слова, нетерпляче ждані всіма.

І всі, загуркотівши, посідали на свої місця. Панотець посадив Лундика біля себе на покуті. І Канарей, і грубий селянин, і пан Підотаманчий, і отаман, і Лундик, і одноокий їли мовчки. Але тиша була напружена. Почувалося, що кожний боїться щось промовити і нагадати

про події, одбуті перед піснею, яка всіх об'єднала одним настроєм і Гордія сповнила переконанням, що його прийняли у братчики без заперечень. І це прийняття буцім відбувалося у страшно давній час — ще тоді, коли на острові Хортиці запорожці перший раз стали їсти галушки. І що тепер про ті події всім відомо і говорити про них нерозумно. І ніхто нічим не виявив навмисно байдужості до часу, що в таких випадках буває з людьми. Тільки біля одчинених дверей обзивалися два цвіркуни, і від гасовки табунець комарів то спускався над трапезниками, то знов, відігнаний парою з мисок, злітав аж до гасовки. І тінь від них на стелі давала такі окреси, ніби і вона була комариний табунець. У землянку, у розчинені двері, тягло лісовою тишею і прохолодою. У верхній частині виходу біліло місячне світло і говорило про високу та світлу ніч з блискучим споконвічним колом посеред неба.

Розділ дванадцятий

Зараз по вечері отаман дав Лундикові візитну картку Проневу про всяк випадок і ухвалив йому йти на експропріацію з паном Підотаманчим і Деркачем. І потім щоб верталися не на старе місце, а поспішали у Копитанівський ліс до Максимової Олійникової греблі. Пан же отаман з рештою братчиків мали поховати Петра Пахомовича і спрямовуватися теж туди.

Хлопці вийшли години о шостій ранку. Дорога весь час була попід лісом. Десь далеко стукали дятлики в сухі дерева, клопітливо гукали одуди, літали метелики й бджоли. Пурхали через дорогу задрипані в ранковій росі маленькі пташки з жовтими черевцями і пищали так радісно, неначе тішилися з несподіваної купанки. Сонце підбивалося непомітно до найвищого місця на небі. А ліс, все помічаючи, спостерігав його рух тисячею тисяч своїх гострих вершків, абиу слушний момент випростатися ще важкими від вогкості гілляками і дихнути назустріч могутньому світилові і нічними тінями, що трималися ще кущів, і вогкістю, і птахами, і метеликами, і всім різнорухим та різнодзвонним туманом летючих комах. І потім вирівнятися, розкинути гілляки і всією

міццю життєвої снаги прийняти єдину світову радість і щастя — це тепло і світло сліпуче щедрого вогненного небесного Бога. Але Лундик не помічав ні околишнього природного життя, ні товариства. В його голові уперто снувалисянеприємно тяжкі думки. І що за нещастя з ним коїться? Тоді ішов побачити молоденьку дівчину і, може, зустрітися з нею жадібно серцем, а доля підсунула Проневу пику, об яку він натрудив руку. Потім ішов у Пастирське до товариша, аби стати учителем і в вільний час від навчання лаштувати підступи, підказані його серцем, знов же таки до неї, до єдиної і найчарівнішої, і здибався з братчиками. І тепер іще не дівчині назустріч, а найпримхливішим випадкам, які швидше дихнуть йому кулею назустріч, ніж вітер кине бджолою із пасіки якомусь пасічникові.

— Ну, а хто ж були Полуботок, Павлюк, Остряниця, Наливайко, Лобода, Шевченко, Гонта, Залізняк? Напевно ж, були живі люди, що теж хотіли і до дівчат, і до молодиць? А проте занехаяли одвічно потужний своєю таємничістю потяг крові. і пішли стрічати не ласку дівочу, а залізні розпечені бики, катівські ножі, що з живих дерли шкури, і назустріч їм не стріляли поцілунками, а собачої душі рубаним оливом, — аж вигукнув Гордій.

А пан Підотаманчий цей вигук підхопив, видно, з приємністю:

— Ге, це мені подобається! Тільки шкода, стрілятимуть поцілунками тоді, коли воєнними міністрами будуть дівчата з благородних інститутів, а митрополитами черниці з нашого монастиря. І винахідники, їм догоджаючи, винайдуть відповідні гармати для такої приємної потреби. А зараз, панове, дивіться ген аж туди через яр. Бачите, видніється великий гай? І з нього червоніють і жовтіють будівлі дахами. Ото Пронів маєток. А ось перед нами зараз стоїть копиця свіжого пирію, коло його ми і зупинимося, аби перед справою посидіти.

І справді, підійшовши до копиці, Підотаманчий і Деркач сіли. Гордій же, стоячи, заговорив, ніби не звертаючи уваги на товаришів:

— І це ж і я вчився у своїй семінарії, аби учити українських дітей московської мови. І навчати в школі зневажати свою. Зневажати ту пісню, що сама по собі є вже свято, коли ми її слухаємо. А коли співаємо, то, чим би ми не були, ми стаємо щасливими. І вони разом з Пронями хотять, щоб наше плем'я, нещасне в житті, не було щасливе і в ріднім слові, хоч би тоді, коли співає, одпочиваючи від тяжкої праці?

— Так, правда, святая правда, що всі верби ростуть угору! — докинув і свого пан Підотаманчий.

— Вони хотять, щоб ми не мали Вербних неділь, Великоднів, веснянок, Купальських свят, Маковія, балабушок і Різдва з колядками і ковбасами та з дівчатами, сніжними від морозу і запахущими своєю дівочою теплою принадою під холодними свитками. Вони хотять, аби ми були старцями і одержували тільки те, що нам дадуть за нашу працю, і те, що українським дітям у школі спаде з носа якоїсь віскривої учительки, що робить як поденщик для розвитку російської грамоти на нашій землі.

І подав Гордій широко грудьми, неначе та людина, що довго пливла глибокою рікою і страшно втомилася, поки наткнулася ногами на непорушний грунт:

— Гей, пане Підотаманчий, а єсть у мене два револьвери-браунінги на дванадцять пострілів у один замах. І є у мене по тридцять патронів до кожної зброї. І душа моя споготовлена потребою вас послухатися!

— Гаразд, пане товаришу, — похвалив пан Оксентій Дереш. — Пронів маєток і його будинок знаю добре, і через те я йду вперед. І зайду від гори, улізу в сад і стану до кухонних дверей і ждатиму, поки ви прийдете до парадних, бо дім має тільки два вихвати. І коли дійдете, то я буду на варті до закінчення всієї справи. І, встаючи з пирію, додав:

— Ви будьте тут, поки я не опинюся на тім горбі. Бачите, під ним біліє глинище, І тоді ідіте межею, аж до економіческої брами, а від неї посадкою вже просто до панських дверей. Ну, прощайте. Статися може все!

І, стиснувши руки і Деркачеві, і Лундикові, пішов повільною ходою від лісу межею у яр.

І зліг Гордій животом на копицю, держачися руками за її верх, і став дивитися туди, де був маєток. Перед ним споготовляли ріллю на пар. До маєтку і від його до яру ходив ключ борін з двома хлопцями. За ключем ставала хмарка пилу і розтягалася довгим пасмом через усе поле... А над ними жайворонки, небесна блакить і сонце.

Колись Гордій, ще дитиною, знайшов був увечері у старій дошці черв'яка-червосвіта. І в хаті, при гасовці, легесенькою пір'їною обтер і виніс в сіни, де хоч було і темно, але він вже не світив. І ось сьогодні, коли він дивився на світ, може, останній раз, то сонце в космічних просторах здавалося велетенським клубком такого пилу, який був колись на червосвіті, тільки що гарячішого, який від того, що розпечений, лускав, неначе сіль на жару, і розлітався міріадними часточками над полями. І все ним, гарячим, присипане ставало теплим і світилося. І далекий ліс, і дахи, і вікна, і стіни, і тини Проневого маєтку, і борони, і коні, і хлопці. І чув Гордій, як він шумить із сонця на землю, хоч і вітру немає. І, нападавши жайворонкам на крила і на спину, коли птахи переверталися, співаючи в повітрі, звівався цілими жменями додолу, спочатку блиснувши над полем, ніби витертим великим сірником. І тиша, тиша. І на землі, і на безхмарнім небі, що не порушувалася і тоді, коли пролітав у повітрі великий степовий кібець і тяг через поле за собою чорну пляму своєї тіні. А пролетівши до ліса, зачіпався нею за дерево, де вона і лишалася, і птах уже сам махавкрильми у далину літнього дня понад верхами сосон, дубів і лип.

Ох тиша, чарівна тиша. Тепла та вогка, як губи у молоденької дівчини, яку Гордій проминув у житті і, може, вже навіки! Але, гей! Над

глинищем он іде пан Підотаманчийі І Лундик Деркачеві кинув: "Ходім". І пішли межею через поле, через яр і знов через поле. І стали підходити до брами Проневого маєтку, що був обкопаний кругом ровом, зарослим густою дерезою, над якою знімався суцільний, з дощок, сторчовий тин. А трошки вище височезні давні явори, схиляючи довжелезне віття на його гостряки, обступали пишним колом усе поміщицьке гніздо.

На воротях нікого не було, і вони увійшли в дворище ніким не помічені. Перед ними простягалася посадка високих тополь через середину всього маєтку. Нею ішла дорога до поміщицького дому, що був аж на самім кінці в саду. З правого боку посадки чорніла зачинена на обід кузня і поруч з нею, теж чорна, мабуть, казарма, бо на причілковому ганку дівчина мила велику купу ваганок, а навколо неї з доброго півдесятка стояло собакз такою несамовитою увагою, з якою первачки студенти перший раз слухають в університеті лекцію незнайомого професора. Перед цими будинками тягся рівнобіжно довгий дім, видно, для шляхетної челяді, і нарешті — воловня. У неї перед ворітьми височіла мажара,повна свіжонакошеної пшінки, а долі лежала снасть, скинута з волів на обід, і дуже блискала від сонця і шмультами, і занозами, і вкованим у ярма залізом. По лівому боці Гордій зауважив дві конюшні і між ними двір з кількома возами і три мажари, повні свіжого сіна. Під мажарами, видно вже пообідавши, грали дві партії робітників в очко на сірники, а попід возами інші спали, аж хропіння лунало на ввесь двір, через нього, мабуть, і голуби, що літали до польового озера, кружляли понад конюшнями, боячись сісти навіть на дахи будівель.

Від всього цього у Гордія затріпотала радісною силою жагуча думка: "Ну та й розумне ж з біса оце лісове отамання: саме таку вибрало пору для походу, коли в Україні ніхто ніде й не шерхне, ніхто ні до кого не заходить і віжок позичити, щоб з криниці витягти води. Коли ніколи ніхто не посміє турбувати спокій оселі, навіть старці. В таку пору не можна побачити на вигоні ні людини, ні вівці, ні тієї курки. Хіба що десь дитина маленька вилізе на шлях з-під боку сонної матері і, замурзавшись пилякою, реве на все сонне село, поки не почнуть їздити і

поки перший з возовників не віднесе з-перед кінських ніг запацьорену дитину знов на своє місце, коли мати ще спить..." Гордій був захоплений і був певний удачі, бо їм до розпорядимості лишалося ще більше години обіднього часу. Він почував, що поспішати не треба і що чим повільніше витратять уявну годину на своє діло, тим удаліше воно буде завершене. Коли ж хлопці уже хотіли входити хвірткою в дворик до поміщичого дому, їм на дорозі став опецькуватийчоловік із садовими ножицями і спитав:

— До кого ви? Гордій відповів:

— До пана... Ми з Копітанівського заводу по справі. Пан знає.

Чоловік сказав:

— Добре! — І, одвернувшися, гукнув: — Химко, а піди лишень до контори та поклич поліцейського. Гордій, оторопівши від такого сюрпризу, спитав:

— А навіщо нам поліцейський.

— Та в нас такий лад, що кожну людину, яка хоче до пана, веде поліцейський. Химко, піди швиденько та поклич Вуханя, — гукнув він ще раз за кущі.

"Що за бісової душі лад? — майнула в Гордія думка. — Але нічого робити, треба ждати і поліцейського, що буде, те й буде".

Дівчина років шістнадцяти, яка сапала щось за деревами, побігла з сапою, очевидно, до контори.

Поліцейський з рудими вусами із шаблею на лівім боці не забарився прийти:

— Ви по какой такой надобності? — спитався він підозріло.

Дівчина і чоловік з садовим ножем тим питанням так зацікавилися, що стали чекати, чим скінчиться ця оказія. Тим більше що покликаний представник влади був засапаний і ніби трохи збентежений. Гордій, збагнувши надзвичайно відповідальну мить, витяг візитову Проневу картку, яку йому дав пан отаман, і, показавши поліцейському, сказав:

— Нам звелів пан Пронь, аби ми сьогодні до його прийшли у дуже важливій справі, яка стосується Копітанівського заводу і Сердегівської економії. Про такі справи можуть говорити тільки зацікавлені. Стороннім людям до їх зась.

Поліцейський, прочитавши картку і почувши певність у сказаних словах, але все-таки вагаючися, оглянув обох братчиків і промовив:

— Ну ходім, коли так.

Дівчина і чоловік з садовим ножем, мовчки провівши їх очима за дерева, щось почали між собою говорити.

По обох боках парадних дверей ріс бузок і росли всякі квітки у дуже вибагливо пороблених клумбах. Одна пілка дверей була відхилена, і в ній зсередини стримів ключ, Лундик цей факт взяв до уваги. Вступили в сіни. Поліцейський підійшов до кімнатних дверей. Услід за ним, поспішаючися, щоб не відставати, приступив і Лундик. Поліцейський постукав. Зсередини ледве почувся Пронів голос:

— Хто там?

— Та тут я провів ваших знайомих. Кажуть, ви їм щось говорили, — одчинивши трошки двері і запикуючися, проказав небажаний супровідник.

В кімнаті, ніби вагаючися чи міркуючи, промовив голос сам до себе:

— Хто ж би це такий? Почекайте хвилину. І поліцейський, причинивши двері знов так само, як і були, став чекати, дивлячися собі на ноги. Лундик же, з полегшенням зітхнувши, швиденько витяг револьвер з кишені і, наставивши його на свого поводатора, прошипів:

— Руки вгору.

Той, отетерівши, підняв. А Лундик гарячково зашептав до Деркача:

— Відберіть зброю і зніміть пасок з його штанів. Зброю візьміть собі, а пасок віддайте мені.

Коли Деркач подав Лундикові пасок, то він, шепочучи, звелів:

— Посадіть в куток поліцейського й пильнуйте. І, замкнувши зсередини надвірні двері тим ключем, який стримів у замку, і поклавши його в кишеню, споготовлено завмер. Нарешті з кімнати ледве чутно відізвався голос:

— Увійдіть.

Гордій одним духом вскочив у кімнату і, побачивши перед собою за столом, покритим зеленою скатеркою, Проня у м'якім шкірянім кріслі, справив на нього зброю і зухвало, задерикувато, теж напівшепотом проказав:

— Руки до Бота.

Пронь в єдину мить пожовтів і вгору звів зніяковіло руки.

Гордій говорив:

— Один ваш рух чи спуск руки змусить мене на вас стріляти. Я буду рахувати до п'яти. За цей час ви встаньте і встигніть піти он під ту глуху стіну і ляжте ниць. Раз, два, три, чотири, п'ять. Пронь швидко, під пильною чорненькою дірочкою маленької зброї, підійшов під стіну і ліг ниць. Гордій говорив:

— Один ваш рух... один ваш крик... змусить мене на вас стріляти. Лежіть нишком. Я зв'яжу вам руки.

І підійшов до ворога, і тим пасочком, яким були підперезані штани у поліцейського, стяг обидві руки за спину. І, не обшукуючи лежачого, звівся та й спитався:

— Де ті гроші, що ви вчора привезли з Копітанівського заводу?

— Нема, — була глуха відповідь з-під зтіни.

— Добре, — луною обізвався Лундик і, підійшовши до столу, став шукати у шухлядах. Переглянув усе і не знайшов. Тоді з наполегливою, але стриманою люттю звернувся до лежачого так, щоб він пригадав панотця Діяковського і останню в його за столом розмову.

— Якщо ви мені негайно не скажете, де гроші, то я вас застрелю, як дикого кнура. Тоді здобрієте ними.

— Стріляй! — не повертаючи голови, відповів зв'язаний.

У Лундика мороз пішов по шкірі. Він на мить згубив голову. Убити ось так. Ні сіло ні пало. І піти, поживившися, як пес обметиці? Не з таким настроєм він сюди йшов. І спитався вже по-дурному: "Ви мене впізнали?"

У відповідь було мовчання.

"Видно, впізнав з першого погляду, — в Гордія мигнула думка, — але чого ж він тоді безвольно послухав і дався зв'язатися? Мабуть, з несподіванки. Ну, а коли справді не привіз гроші. Хіба чогось іншого вів не міг їздити в завод? А може, зовсім і не в завод? І вбивати? Побачимо."

Вирвалося вслух останнє слово в семінариста, сповнене такого почуття, що не віщувало зв'язаному нічого доброго. Пронь ворухнув головою, може, хотів положити й" на підлогу другим боком Але, прийнявши таке саме становище, що й було, затих. Семінарист схаменувся і почав оглядати стіл зверху. І побачивпосеред нього білу статуетку Наполеона у незмінній триріжці і тоненьку, широку, мабуть, картонну дошку, обтягнену жовтою дорогою шкірою. У неї на всіх чотирьох ріжках блищали пришиті золоті гудзі. І між ними аркуш великого білого паперу, на якім було понаписувано цифри і обведені червоним олівцем, що лежав тут же. Виходить, Пронь щось рахував. І враз Лундик углядів на стіні, теж на зеленім тлі килима, у білих рамах великий портрет російського письменника Тургенєва. Під ним висів дробовик і мисливська торба. І зняв він її негайно, і на столі розчинив, і перед його очима засиніли, зажовтіли і забіліли у стосиках кредитки. І йому забилося радісно серце від раптового несказанного приємного хвилювання, яке він пережив перший раз. Ні, Ще так само, як від цієї удачі, у його билося серце тоді, коли він був обхопив жадібно з хусткою панну Варку — і вся ніч з місяцем, з зорями перегнулася була в його руках разом з дівочим станом, неначе зернисті колоски того снопа, якого, тільки що зв'язавши, зводять із землі на торець. І, коли Гордій, зашморгнувши торбу, став надівати її з грішми на плече, Пронь, не повертаючи голови, спитав із-під стіни:

— Кому вони припадуть: тобі чи комусь іншому?

— Україні, — була радісна, як великодні дзвони, відповідь...

— Брешеш ти, хаме! Тому вони не можуть дістатися, кого немає і на світі. А якщо справді щось реальне є у твоїм слові, то це та голота, яка співає:

І ти гола, і я голий,

І голеє привели,

Взяли голеє за поли

Та й по хаті ги-ли-ли.

Співає, та журби не має, та віддає дітей у найми до чужих колисок та до чужої скотини. Та голота, що літом затикає дірки у накритті хат драними кожушками та свитками, а восени їх витягає і затикає гарбузовою гудиною з чужих городів. А коли прийде зима, то ті свитки та кожухи, що ціле літо стриміли у покрівлях, надіває на свої брудні, смердючі та вошиві коркоші та йде красти солому з сусідських ожередів; рвати дошки з чужих тинів і рубати хрести на кладовищах, аби тільки просмердіти теплим димом у своїх немазаних та полупаних грубах та печах. Та голота, що коли починає вранці палити краденим паливом, то півкутка облиткає за буряком на борщ... А як забажає курити, то всі лутки, всі полиці і всі закапелки у господі обдивиться і, не знайшовши і на понюшку тютюнцю, вийде на вулицю і чигає: може, хто йтиме проз хату вулицею та й дасть хоч бичка докурити. А коли й це не пощастить, то иде, голодна, невмивана та обірвана, никати на смітники біля розправи чи біля школи з пекучою надією знайти недокурок чи з губ пана писаря, чи з рота пана вчителя, Це те ледащо, яке в неділю з довгою рукою попід церковою нажебрає шагів та копійок, накупить горілки, та п'є, та співає:

Не йди, не йди, превражий дуко,

Де голота п'є.

І, де впаде, там і спить, заплювана та заблювана:

Прокинеться ж уночі —

Ззаду голе, пузо мокре,

Ще й копієчка в руці.

І від повноти такого самопочуття перекинеться на другий бік і спить до білого пелеха! Ось твоя Україна! Ось во ім'я чиє ви нас чухраєте, неначе діти весною листя на зеленім верболозі.

І повернув лежачий обличчя до Лундика і, трохи звівши голову, закінчив:

— Але не довго вам вже розкошувати з чужого! На днях вас усіх, як голопузих горобенят з гнізда, заберуть невблаганні руки і віддадуть на поживу не котам, а катам!

А Гордій відповів:

— Ми старе місце кидаємо, а про нове вам ніхто не розкаже, і ми ще погуляєм на білім світі. І ще не одному доморослому кацапові покажемо у пекло стежку.

— Не тішся, хаме! У нас скрізь око є, про яке вам і не сниться. І воно знайде для вас дорогу до чорта, саме тоді, коли ви про неї не маєте й гадки!

— Учора ми його викололи кавказьким колодачем! — тоном єхидно-покірним і заспокоюючим промовив Лундик.

— Ясніше... Я не розберу.

— Затенькало? Учора наш Підотаманчий зарізав Мелету Свердельця!

І Пронь затих. Зів'яв, неначе у нього всі м'язи враз відстали від керівних центрів. І мовчання його було таке, як те, що приймає і визначає щось неймовірне, але вже сподіяне і страшне своєю реальністю. І що завжди в запеклій душі переходить у чорну тишу, в якій формуються блискавки перед бурею. І справді: ось він скажено шарпнувся, підігнувши коліна під живіт і потягши з усієї сили лікті до передніх боків грудей. І луснув на спині пасок. І звільненою правою рукою висмикнув Пронь револьвер, з яким він завжди був нерозлучний, і, стоячи навколішки, справив його на Лундика. А той вже цілився йому в ліву кишеню жилетки. І розітнулося два постріли, майже одночасово, але все-таки розбіжно. І шапка, що була в Гордія, по-козацьки збита на потилицю, упала додолу. А Пронь похилився спиною до стіни і, випустивши з руки зброю, з якої курів дим, схилився на бік, на підлогу. Потім, взявши за груди тією рукою, що тримала раніше револьвер, заплющив очі. Гордій мерщій помацав на плечі торбу з грішми, чи є, і зробив кілька кроків до дверей, та Пронь, не розплющуючи очей, сказав безсилим голосом:

— Підійди сюди. Я щось тобі скажу.

Гордій підійшов. Ранений, розплющивши очі, у яких блиснула давня зненависть і зневага, заговорив:

— Я вмру. Зі мною пропадуть усі муки. І вона для мене не буде існувати, як і я для неї. Зникну, мов видих цигаркового диму з рота мойого наймита. А ти житимеш і підеш до неї. Та вона тебе не пустить і на поріг, бо ти в її думці і в думці всіх людей душогуб!

Останні його слова пролунали в кімнаті так, неначе прокляття з грудей якогось лжепророка, що гине за свою єресь як за найбільшу правду на землі.

Гордій заперечив:

— Вона не знатиме, що я стріляв на вас.

— Вона вже знає, — переможно запевнив лежачий. — Я тебе шукав, твоя тітка з переляку вмерла. Ми разом із Свердельцем повісили її мертву, і владі я сказав, що ти повісив. А влада всім. Від мене ніхто не узнав би правди. А від Свердельця могли б... Та вже й він буде мені вічним спільником, а ти будеш для неї душогубом. До останнього її тху на землі будеш носити лють не затамовану і провину не сподіяну. Іди від мене, душогубе, бо я вмираю.

І, заплющивши очі, почав побиватися на підлозі. Гордій вернувся, узяв з підлоги шапку, надів її і вийшов. Але у нього тремтіли і руки, і голос, коли він спитався у поліцейського:

— Скажіть, будь ласка, чи ви не чули про якісь події в Тернівці?

Поліцейський швидко відповів так, що з його відповіді було видно, що він крізь двері розмови не чув:

— Стару Корецьку повісив її небіж з целлю грабежа, через те, що обчистив тітку до копійки.

— Дякую, а ви тут сидіть до вечора так, як сидите, не кличте нікого на допомогу. Бо вас через кілька день за це вб'ємо. Навіть коли хто у вікно до вас заглядатиме, то ви йому скажіть, аби вас випустив увечері. Чуєте?

Поліцейський, зрадівши, гукнув:

— Так точно, чую.

— А тепер ходім, — звернувся Лундик до Деркача. І подумав: "А все-таки ми тут забарилися менше години..." Деркач устав. Гордій ішов останній і, замкнувши за собою двері, сховав у кишеню ключ. А з-під

бузкового куща вибігла ласочка і, перебігши їм стежку, зникла під тином у бур'яні. Коли вони, минаючи будинок, пішли провзкухню, до них приєднався пан Підотаманчий, сказавши:

— Ну, ходім швидше.

І пройшли вони через сад, перелізли тин і рів і стали у полі. Посадки тієї, якою ішли братчики на експропріацію, не видко було, тільки перед ними розгорталася межа, а далі і небеса, і поле, і початок лісу. Куценькі холодки говорили, що якраз півдня. У висоті навколо сонця купчилося світло і зсувалося по промінню і по повітрю на поля, неначе густа, сліпуча, біла та гаряча піна. Аж дихати було важко. Ніде на небі не було ні хмаринки, ніжайворонка, ні навіть перелітного птаха, ні борінкових ключів на полях. Тільки, куди не глянь, соняшне світло і тепло переливалося через обрій хвилями з ближчих полів до дальших, затоплюючи собою все, крім вершків могил. Під лісом ждав їх Канарей з Горностаєм і Азіатом, запряженими у бричку. Лундик, який увесь час мовчав, ніби прислухаючися до того, що робилося в душі, побачивши підводу, зараз же скинув торбу з грішми і, витягши відти п'ятсот карбованців, переложив їх собі в кишеню, а віддаючи Підотаманчому решту здобичі з торбою, сказав:

— Я іду від вас. І коли мене не буде через два дні біля Максимової Олійникової греблі, то й не ждіть.

І, не прощаючися, а тільки витягши з кишені ключ від парадних Проневих дверей, шпурнув ним у рів і пішов попід лісом на захід сонця. Здивоване товариство довго дивилося йому вслід мовчки, а потім мовчки посідало на бричку, і Канарей, піднявши батога, гукнув:

— Ану, бісова печаль із зміями, лети у путь, не торкаючися і землі.

І коні рушили і помчали братчиків у глибину хащів Копітанівського лісу.

Розділ тринадцятий

Ми всі бачили не раз, як хмари, пробігаючи через степ, тягнуть за собою холодки. І ними проймають чорно до самого дна і ріки, і ставки, і озера. Але коли хмари, мандруючи далі, витягають із води свої чорні хвости і волочать їх сухими знов, то вода так, як і раніш, іскрить міліардами соняшних кришок, світиться водорослинністю і кипить маленькою і великою рибою, навіки забувши про те темне, що затуляло на деякий час сонце. І всяку юнацьку душу коли охоплює настрій, то вже до найдальшої і найменшої цяточки її єства. І коли він минає, то вона стає такою, як і була: свіжою до сприймання інших життєвих змін.

Гордій Лундик не був винятком з-поміж молоді. Він теж, підхоплений одним психічним вихрем і зафарбований ним зосередка аж до останньої клітини тіла, йшов страшенно швидко Лебединським шляхом. В його голові і у всіх нервах стояла нерухомою печією одна думка: що треба виборсати себе з тенет Проневих і треба це зробити з панною Варкою. Треба розбити накинене Варчиній думці твердження, що він душогуб найріднішої кревниці. Як це зробити, він ще ясно собі в голові не мав. Але що він це зробить, то в цім сумніватися не міг ані на мить. Він знав, що вже вечір, що місяць світить на небі і що шумить без вітру ліс і нічні птиці то тут, то там стали подавати голоси. І що він іде уже від Обіясникового майдану, і що швидко вже буде монастир. Все це він знав, але жодного околишнього враження не доносив зір до свідомосгі, аби воно могло затриматися якоюсь ознакою в душі.

Озеро він перед монастирем побачив несподівано, і все-таки воно його не вразило новиною. Може, через те, що воно, як і всі українські ставки, було обросле вербами і тополями. І місяць лежав у його плесі так, неначе камінь у рибальській рогелі, натягуючи вниз її дно, на взір перевернутого конуса. Може, і через те, що безодня нічного неба свою неосяжну неміренність явила у маленькім озері, яке має в діаметрі з третину кілометра, і нагадувала Лундикові колишні думки про смерть і про вічну байдужість космічної озії, схожої своєю таємничістю на маленьку людську душу. Не знаю, але Гордій минув озеро так само

байдуже, як і кожний кущ, що траплявся йому в лісі, над шляхом, і так само байдуже, як і космічна озія на його дивилася із своєї страшної таємничості. І тільки аж у тім місці, де вже одбивалися у воді монастирські мури, Гордій усією силою і яснотою думки побачив у плесі, на тлі нічного неба, грубий, але куций хвіст, що ворушився то сюди, то туди. Він не був подібний до жодної водорослини, і через те Лундик поглянув угору на мури. І побачив, що вони навколо монастиря покриті бляхою, яка блищала від місяця, а з-під неї витикалася чверток на дві гадюка і нагиналася то в монастирський двір, то в озеро. Хлопцеві стало так сумно, аж моторошно, і він поспішив до тієї верби, що про неї говорив отець Діяковський, але то була не верба, а липа. І, діставши найнижчу гілляку, він видерся на дерево. З його було справді видно ввесь монастирський двір. З правого боку у дворі виднілися дві церкви між тополями у місячнім сяйві. З лівого було кладовище, а внизу черницькі келії серед вишень і бузкових кущів.

Місячна ніч була така тиха, що вершки тополь не ворушилися, так само як і хрести на церковних банях і на кладовищі. Такої видної місячної ночі зимою на ставку лускає лід, аж іній сиплеться з очерету та з занімілих верб. А літом лускає на кладовищі тільки один хрест і падає на гріб. Бо, кажуть, на цвинтарі серед покійників завжди є якась одна незапечатана душа, над якою немає хреста, і вона дбає, щоб усі гроби його не мали і щоб увесь цвинтар обернувся у пустелю, зарослу дикими травами. Вона щоночі встає з могили і йде між найгустіші хрести і одного зламує і потім біжить навколо кладовища, примовляючи:

Поки цвинтар оббіжу,

Кожний гріб заворожу,

Щоб не мав хреста ніколи,

Обернувшись в дике поле.

А за нею покійницькі покривала так хурчать, неначе цівки на прядці у тієї вдовиці, що, приспавши дітей, довго вночі пряде, поки сон не зможе її. І, добігши до свойого гробу, незапечатана душа зникає в ньому. Але Гордій не ждав, поки лусне хрест, а по тій гілляці, що звисала в монастирське подвір'я, спустився руками і плигнув на землю. Попід мурами росла стрижена акація, а по той бік неї світилася стежка, над якою у вишеньках і в кущах бузку біліла келія з маленьким ганочком. В її лівій половині з двох невеличких віконець ледве-ледве блимало світло. Лундик, оглянувшися на всі боки, підійшов до вікна. Зсередини над ним висіла серпанкова запона. І під супротивною стіною стояло ліжко з дівочою постіллю. Над подушкою в кутку висів образ Спасителя, прибраний рушником і заквітчаний у якесь зілля. І світилася лампадка перед ним. Але живої душі не було. Що робити? І він постукав у шибку двічі так, як навчав отець Дмитра і відчув такий же спокій, який він уже переживав, коли цілився на Проня, аби вбити.

Із-за стіни швиденько вийшла дівчина, одягнена в рясу, і, одкинувши клямку, ввійшла в сіни. І гуркнула засувом. Гордій ждав, що вона вийде надвір, і вже ніяковів, не знаючи, як опанувати ситуацію. Але вона мелькнула знов у вікні за ту саму стіну, з-за якої виходила. Хлопець, далі вже не вагаючися, зійшов на ганок і відчинив двері в сіни. Із них у келію двері були вже навстіж... І він опинився у пристановищі якоїсь дівчини в чернецькім одязі і сказав:

— Добривечір!

Черничка, стоячи коло маленького столика, на якім лежав дерев'яний хрест, і спираючися лівою рукою на ріжок таки ж цього столика, застеленого чорним обрусом, замість звичайного привітання на привітання, спиталася злякано:

— Хто ви такий?

— Я Лундик! — була відповідь.

— А хто ж вас навчив, як до мене добратися?

— Ваш батько. Вони послали мене до вас сказати, що виїздять із цих країв на кілька років.

Остаточно упізнавши панну Варку, Гордій виклав, так би мовити, офіціальну причину свого візиту.

— Дякую. Був у мене батько про людське око, а тепер у мене вирівають його і з цієї ділянки людських відносин. Роблять найсиротішою сиротою навіть у цих стінах. Так можуть справлятися тільки ті люди, які на цім світі не те що не шанують, а навіть нищать свою кревність. Люди заклопотані тільки собою. Люди дикі. Ідіть негайно з цієї оселі. Лишіть мене моїй самотині, про яку я так розпачливо марила останній час. Чого ж ви стоїте? Облиште мене, — майже вигукнула тремтячим голосом нещасна дівчина. Гордій остовпів від несподіваного звороту мови і спитався з таким почуттям, яке опановує ту людину, що, впавши в водяний вир, шукає очима, за віщо б ухопитися руками, аби тільки не осісти своєю вагою у глибокий, смертельннй холод бурхливої стихії:

— А що я скажу вашому батькові?

— Що? Нічого! Немає у мене батька навіть такого, який був про людей. Бо той казав, що сам приїде попрощатися перед від'їздом, а цей послав якогось, якогось... ідіть від мене. Ви вже зробили свою справу. Для вас, я бачу, немає нічого святого на землі. Чого ж ви стовбичите? Зараз ідіте геть! Бо покличу черниць. Тут єсть іполіція, — проказала вона зниженим, але страшно схвильованим і безжально погрозливим голосом. Та й підійшла до вікна і почала відчиняти його гарячково і задихано.

Гей, душа козацька молодецька, держися. Бо лози, і верби, і тополі хитаються аж до грунту і від степового вітру. А дуби ж тільки від тих

морських бур, що пролітають над Україною, несучи у хмарах свойого пилу і блискавки, і грім. А ти ж похитнулася і не від вітру, і не від бурі, а від сердитих слів нещасної дівчини. І глянув Гордій на вікно, на стіни, на двері і на ікону. І зрозумів, що треба рятувати не життя, але його душу і добру славу. І що для рятунку зараз не годиться ніщо, тільки смерть, і витяг він свою огнепальну зброю з кишені, приставив до виска і, спустившися навколішки, проказав:

— Першому вашому слову, яке ви вигукнете у вікно, пролунає постріл, і я лежатиму на підлозі вашої келії з проваленою головою. Варко, єдина моя зірко на ввесь холодний і байдужий світ. Послухайте мене останній раз.

У дівчини безсило звисли обидві руки. І вона обернулася до нього, мовчазна, з нерухомими очима. А потім, ставши крок назад, взялася за край ліжка, ніби щоб не впасти, і затихла. А він говорив:

— Вся ваша поведенція зі мною свідчить про те, що ви маєте на увазі ту драму, яка відбулася на хуторі в моєї тітки. І ось же знайте, що не я її, бідну, довів до смерті, а Пронь. А він тільки розпустив чутку про моє злочинство. Ви добре пам'ятаєте останній мій візит до вашого батька, і вам не тяжко збагнути, що я став жертвою помсти українського поміщика з московською орієнтацією. А ви сказали, що ви найсиротіша сирота, ніби апелюючи до моєї людяності. А я, по-вашому, хто тепер? І чия людяність спроможеться на сміливість, аби при людях серед білого дня тільки привітатися зо мною. І якби я хотів сховатися від життя так, як ви, у монастир, то мене негайно вхопили б на першій брамі і віддали б поліції, аби запроторити в Сибір, винного єдиному Богові за те, що він пустив тільки мою душу на світ. І це тепер, коли моє єство прагне працювати для свого племені тим, чим я вийшов із семінарії після трьохлітньої науки. Коли я вірю, що нині тільки школа здатна розворушити живу думку в наших людей, що тільки вона є джерело живущої води, яке сполоскує їй душу і промиває очі, забруднені тисячолітньою недугою. Я не боюся, що воно на нашій землі зараз заросло осокою і татарським зіллям. Бо знаю, що його плесо тільки тоді

блищить чистотою своєї течії, коли українські руки з любов'ю розгортають над ним усяку болотяну рослинність, аби туди дивилося небо і життєдавче сонце. Але ба, не сівба, мене, вчителя душею, дикі обставини нашого життя кинули на бунт, у який я ні на крихотку не вірю. Я певен у тім, що він доведе бунтівника до деморалізації і до погибелі. Бо там, де революціонер не зв'язаний широким національним рухом, він робить своєю совістю всякі вибачення і спонуки, які діють на етичні принципи так, як вогкість на блиск залізної бляхи. І, щоб не стати у прийдешнім житті цією бляхою і не переродитися на звичайного злочинця, я забіг оце до вас і навколішки благаю: дайте мені шматок пасмасвоєї коси, він буде там, у тьмі, за стінами цієї келії, самотньому серцю більшими святощами, ніж селянці всі двунадесяті свята за цілий рік!

Панна Варка мовчки як стояла, так і з місця зрушила. І, підійшовши до столика, на якому лежав хрест, узяла табурет, застелений килимком, і поставила під іконою. Потім, вилізши на його, дістала лампадку і поставила її на верхню частину ніжки дерев'яного ліжка, а сама, злізши із стільця, витягла з-за плеча пасмо коси і відпалила його над лампадним вогнем. І, загорнувшиу білу маленьку хусточку, яку витягла з рукава, сказала:

— Ідіть, нате.

Гордій упхнув у кишеню зброю, схопився з колін і, підійшовши до дівчини, взяв подарунок, поцілував його і всунув обережно туди, куди і зброю. А далі, ніби вагаючися, похитнувся наперед і обняв дівочий стан руками. І, притисиувши його до свого живота, впав з нею на ліжко. А потім, так, як сонна дитина шукає в матері цицьки, він обличчям знайшов пазуху в рясі і крізь тоненьку сорочку влип губами у персо. Дівчина, поки стямилася від несподіванки, відчула, як пливла до серця і повільно заливала розум гаряча хвиля жадання собі отого парубоцького, про яке дівчата не говорять, а коли думають про його, то червоніють. Відчула, що зажадала його за життя, за сором, за ганьбу. І злякалася, їй здалося, що він справжній душогуб, бо чого ж він такий наполегливий?

І, взявши обома руками Гордієву голову, нагнулася до вуха і гарячими словами прошепотіла:

— Пусти мене, я піду запру двері, щоб хтось не нагодився.

І він, уловивши у цих словах дівочу згоду на ввесь його парубочий ненасит, розвів руки і сів. Панна Варка, не оглядаючися, вискочила в сіни, потупотіла ганком і з'явилася надворі перед вікном і відчинила його.

— Я вас обдурила, аби страшне не сподіялося. На сполох кричати не буду. Але знайте, що кожна мить пробування вашого у келії може привести або чергову черницю, або саму ігуменію. І я можу стати найнещаснішою душею на цілий світ. Краще тікати крізь вікно, бо через сіни живе ігуменія, — заговорила пошепки і квапляючися панна Варка. — Із усього я догадуюся, що ви з батьком зв'язані якоюсь страшною і таємною справою, про яку ні люди, ні я не знаю. І знати не хочу. І думаю, що Пронь гірший від вас обох. І що він так само, як і ви, чужий моїй душі. Через те ідіть собі за цю високу ограду на свої стежки бурхливого світу, а мене облиште по цей бік неї, між стриженою акацією на куценькій стежці, яка веде із келії в церкву, а з церкви в келію. І я щодня молитимуся за свою, за вашу і за батькову душу. Їірощайте.

І швидко вернулася на ґанок. Якби над головою в Лундика враз тріснула стеля і сволок, то не зробили б такого враження, як ті слова. І він, вставши з ліжка, помалу підійшов до вікна і переплигнув лутку. Надворі на мить зупинився, аби отямитися і знайти над оградою верх знайомої липи. Але, помітивши на ганку чорну постать панни Варки, сказав таким голосом, неначе до тієї зірки, що між мільйонами зірок найдальша і від земної планети, і від його серця, або неначе до кісток тієї черниці, що перша була похована на монастирському кладовищі:

— Щиро дякую!

І рівною ходою зашелестів крізь стрижену акацію під ограду і там, підскочивши, вхопився гілляки. І, піднявшися на руках, перекинув ноги на мури. Потім, випроставшися, сів на них і скочив на той бік. І чути було, як пошуміла висока трава від хлопцевих кроків. І затихла, злившися з передранковою тишею Лебединського лісу. Ще не встиг загальний спокій встаткуватися по той бік і по цей бік мурів, як на безгомінним ґанку малої келії заговорила панна Варка. Неначе тим подіям, що тільки що відбулися, повстала луна, повна туги. Спочатку голос був тихий і докірливий, а потім перейшов майже у повне гучання розпуки і нарешті зваги, справленої тільки на одну путь:

— То це він справді пішов ображений, нещасний. А я залишилася ще самотнішою, ніж мені здавалося. І він покине шматок моєї коси десь у лісі на дорозі, аби довіку не згадати тієї, що не вміє бути чулою і розумілою, що в щирому хлопцеві добачає тільки харциза. І я, дитина отого життя, що шумить за мурами, мушу забувати світ у міру того, як одсихатиму від його материнської зеленої галузки? І муситиму тлумити незрозумілими мені уставами і молоде чуття, і свою ще дитячу думку. Вранці молитися, вдень — молитися і перед вечором — молитися. А ввечері сповідатися. І коли вночі прокинуся, то знов ставати навколішки і творити молитви, що під ними, неначе під холодними гострими крижаками, моє серце сходило кров'ю і, знесилюючися, не давало ні думки, ні навіть розпачливого почуття туги за радісним Божим світом? І все робити хоч і під доглядом доброї матушки Карташової, але для того,аби мені згодом стати такою, як ікона, твердою та холодною і поточеною червоточиною. Страшнішою, ніж трухляві дошки, не вжиті на домовину і складені десь у монастирському льоху? Господи милосердний! А я аж тремчу його вхопити устами, руками, і ногами стиснути хлоп'ячі коліна, і втягти його в своє лоно під саме серце. Ох ні, не маю я сили тут бути. Я побіжу. Я дожену його. Я скажу йому: на, візьми мене, і обніми, і тисни, доки не зломиться моя спина, неначе молоденька вишенька. І коли я після цього ще живоюлишуся, то буду твоєю полюбовницею і дружиною. Зроблю тебе учителем, аби ти служив Україні. А я буду догоджати тобі, моєму любому і моєму на цілий світ єдиному панові. І я тебе доглядатиму і годуватиму, аби був дужий,

неначе той молодий кінь, якого прийшли ловити на пасовисько, щоб надіти перший раз гнуздечку. Я тебе доглядатиму і годуватиму, аби щохвилини мав думки чіткі і ясні, неначе степові птахи на вранішнім та безхмарнім небі. І, Господи милосердний, прости мені, бо я не від Тебе тікаю, а від домовини з живими людьми.

І скочила панна Варка з ганку, і поки обходила келію, то йшла тільки швидкою ходою. А як порівнялася з першим хрестом на кладовищі, то рушила бігти проз його так, неначе незапечатана душа.

І після цього, через хвилин п'ять, почувся за оградою монастирською серед Лебединського лісу пронизливий жіночий поклик:

— Гордію!

І в ньому чувся давній-давній заклик дочок наших предків, повний бажання віддати свою молоду ласку вибраному хлопцеві. Але у відповідь йому тільки заспівали півні у селі Лебедині та в монастирських церквах пробило дві години, І від цих звуків ліс поширшав передранковою прозорою росяною напругою. А в монастирі тополі, церкви і хрести на кладовищі з келіями повищали, неначе навшпиньки знялися почути найдальший і, може, перший ранковий монастирський звук, що встане як хвала чи як прокляття далеким, над лісом зарожевілим небесам Тільки келія, покинута панною Варкою, була незмінна і мала відчинене вікно на стежку, серед якої велика гадюка, мабуть, та, що була на мурах, піднімала голову то в один бік, то в другий. Здавалося, що вона хоче посісти те місце, яке покинула людина.

Розділ чотирнадцятий

Якраз сонце сходило, коли Гордій доходив до тітчиного хутора. А з-за села, із-за Тясмину розголосо кукурікали півні. І від того, що був Гордій дуже втомлений, бо вже більше як добу не спав, і падав кілька разів одпочивати, і зараз же схоплювався, щоб не заснути, — то думка

його йшла непомітно для свідомості, так, як вода йде зимою попід кригою. Хоч і далека від денного світла, але все-таки освітлена. Через те вранішні пташині звуки він сприймав наполовину як співи дружок тієї молодої, що ходить по селу напередодні вінчання і запрошує родичів на весілля. А ті велетенські дві тополі, між якими були ворота в двір, світилися до розпеченого сходублискучим ряботинням листків. З першого погляду думка говорила, що то висять на гілляках тисячі маленьких дзеркалець, і ворушаться вітром, і світяться сонцем. Але де ж молода до цих вранішніх дружок та до блиску тополь, примочених досвітньою росою? Де вона, заквітчана квітками від чола через голову аж до намист та до китиць, мішаних на спині широкими ріжнокольоровими стрічками. А! Ось її голова підводиться над селом. А її прикраси, зачепившись за садки та за хати і за далекий ліс, натяглися до небес, неначе пасма гарячого проміння. Сонце. Сонце! Це сонце так зустрічають півні. Це вони співають, а не дружки. І Гордій, ніби прокинувшися з дрімоти, протер рукою очі і став квапитися, аби швидше прийти в клуню, упасти на сіно і заплакати від того, що...

Не так серце хоче,

Як Бог нам дає.

Але коли увійшов у двір і побачив хату на замку, припечатану сургучем, і корбу над криницею без мотузки, і серед двору ту діжку перекинуту, яка стояла у клуні, накрита свиткою, — мабуть, з висівками, бо на спідніх клепках і зараз біліло їх там із пригірщ, — то напівнепритомність з його душі неначе хтось здув. І, ніби вовк, почувши несподівано кілька пострілів з усіх боків, плигає навмання туди, куди вже ноги насилковані бігти, хоч би назустріч і найбільшій небезпеці, так і Гордій вскочив у відчинену наскрізь клуню і побачив в сіні те місце; де надавно спав, улежане ще й досі так, неначе він за півгодини його покинув. Не було тільки кожуха, радна й подушки. А яр, верхи осик, тополь і яворів, а далі попова хата і церква непорушно стояли, як і раніше. І повернувся Гордій лицем до стріхи над першою брамою. І коса

стриміла над одвірком так, як і стриміла. І витяг він з кишені браунінг, наблизився до коси і сказав:

— Ну, костистая смерть, цокнемося з тобою, неначе за столом на весіллі молодий з молодою чарками.

І цокнув п'ятку коси кінцем зброї, заплющив очі, роззявив рот і поклав на передні зуби смертельну дудку... Та й почув знадвору з дуже втомлених жіночих грудей: "Ху!"

І він мерщій сховав у кишеню "смерть" і вийшов з клуні. У дворі було тихо і не видно нікого. Сказати б, що скотина могла порушити тишу занімілої садиби, та в сажі не було свиней і ляда висіла на однім завісі. Повітка теж чорніла порожнечею з відчинених дверей. І він швидко пішов через двір проз криницю до льоху і побачивселянку, що тільки що витягла мішок бараболі і мовчки стояла над ним.

— Добридень! — привітався він.

Селянка оглянулася, і Гордій упізнав Казиленкову, яка, і його упізнавши, зніяковіла і, не відповідаючи на привітання, почала говорити:

— І то бісової віри дитина десь забарилася. Ще хтось нагодиться і переб'є всю рахубу. А кого я найбільше боюсь, то це сусідів бабиних. А вони їй ще за життя допекли до живих печінок. І я прийшла забрати все, що в господі лишилося, аби тільки тим зажиракам не досталося. І щоббабі Корецькій хоч на тім світі було легше.

— А кого ж ви ждете?

— Та Грицика. Відколи послала за ломком, а його досі немає. Треба одірвати замок від хатніх дверей та забрати все, що можна, аби тільки не дісталося отим роззявущим та загребущим сусідам баби Корецької, які допекли їй ще за життя до живих печінок. І, може, господині хоч на

тім світі стане легше, як довідається, що лютим ворогам нічого не дісталося. Та бісової віри дитина десь забарилася. Ще може хтось нагодитися та перебити всю рахубу.

— А на якім кладовищі поховали тітку Горпину? Чи на Хрокалівськім, чи на Лабаєвім?

— Якби-то на кладовищі, а то ні. Поховали під тином, як собаку. Ні хреста, нічого не поставили. Прийшов наш хвершал Федір Онопреєвич, подивився, що лікарями та приставами лежить опатрана, неначе гуска перед Різдвом, і покликав мого чоловіка та ще Хрола Кигтя. А вони викопали он там, під тином, яму і в сякій-такій домовині спустили в діл. Загорнули та й пішли. Он гріб чорніє аж сюди.

— Мамо, є ломок. Він лежав у курятнику під віниччям, — почувся хлопчиків голос аж із межі.

— А де ж ти, невіро, і досі барився, що мені аж занудило, тебе ждучи?

— Та я йшов через кладку і дивився, як дві жаби душилися. Та й хотів їх вдарити ломком. Та й нагадав, що діти кажуть, що вдарити жабу, то це однаково, що рідну матір вдарити в цицьку. І мені стало шкода вас, і я не вдарив.

— Моя дитино, іди, я тебе пожалую. Оце тільки й приятеля.

Тяжко було дивитися Гордієві на цю злагоду дитини й матері. Тяжко, бо у нього її не було і, мабуть, не буде і чогось похожого на неї, хоч би він ограбував усе поміщицтво з московською орієнтацією на Україні і віддав здобич статечним робітникам, аби стали заможними селянами. Він знає, що він в її очах за тітку душогуб. І що б він їй не говорив або вона йому, то сутність її переконання не змінилася 6. Навіть коли б на нього і не падала вина за смерть тітки, а тільки за смерть Проня. І щоб

він був і за нього оправданий законом, то ця жінка і всі селом однаково на його дивилися б як на душогуба. Бо ось вона і зараз не вважає його за людину, бо не боїться, що він переб'є її рахубу.

І Гордій з досадою перебив родинну ідилію словами:

— Дайте сюди ломок, а самі ідіть у льох, і я вас там запру. Ну, ідіть. Довго там не сидітимете. Я візьму в хаті що треба і через якусь годину йтиму і вас випущу.

Казиленкова, ніби розібравши, про що йде мова, віддала ломок і злякано вхопила хлопчика за руку та й сказала:

— Чуєш, що дядьо кажуть. Отож ходім мерщій та пересидимо лиху годину. І тільки ти мені, бісової віри вилупок, кричатимеш, то я тебе передеру.

— Я ж ніколи не кричу, хоч ви мене й б'єте, — було дитяче заперечення.

Гордій хрьопнув за ними дверима, накинув клямку на скобель і, пристромивши кілочком, який висів тут же на мотузочці, пішов на тітчин гріб. Він справді був і без хреста, і викопаний у квасолі під тином, недалеко від молодої акації. Над гробом, постоявши з мить, Гордій пустив на землю ломок і, вхопивши руку в руку, упав навколішки:

— Тіточко! Коли я у вас був, то ввесь час почував, що все, що ви робили, призначалося мені... І все, що ви говорили й думали, було тільки для мене. А як пішов від вас до лісу, до неба, до поля, до звірів і до людей, то побачив, що вони всі разом сповнені настрою тільки жерти. І ждуть зручного моменту, аби мене так само з'їсти, як їсть кіт необережного горобця. І душа моя без вас сповнилася тягару, мені неясного, якого я прагну і свідомо, й несвідомо збутися: чи йду куди, то чую, як чиясь рука простягає тверду та холодну долоню поперед моїх

ступнів і вони об неї б'ються і не мають спроможності ступити ширше, і втомлююся, і я стаю неначе в годиннику зупинений погойдок. І хоч у руках несу свою шапку, то забуваю про те, і шукаю її на голові, поки не схаменуся. Але все-таки, почуваючи якийсь тягар у своєму єстві, шарпаюся зняти з плечей торбу, що ніби там мусить бути з грішми. І, не знайшовши, остаточно отямлююся і падаю, знесилений, на землю. І чую, як ця сама рука, що зупиняла ступні, лягає мені на ребра проти серця, аби і його спинити.

І коли я, тіточко, був у вас, то почувався паном, бо, як прохав їсти, ви давали і, як прохав сорочки, ви давали. А тепер я для тієї руки став і їжею, і сорочкою, яку кожної хвилини вона візьме без нічийого дозволу, як своє, і не поверне довіку на те місце, з якого взяла. Тіточко, чи я, нещасний та самотній, зустріну ще коли-небудь своєму бажанню згоду, схожу на вашу, хоч так, як тінь на звичайну річ чи як луна на правдивий голос?

— Зустрінете! — почув він якимсь несамовитим напруженням всього свого чуття. І глянув, і побачив по той бік тину панну Варку у рясі. Її важка коса була опущена на спину і підв'язана білою стрічкою під самою потилицею. "Як і колись", — він пригадав. Груди під шиєю, розхриставшися, ясніли золотим ланцюжком і з золотим на йому хрестиком, а на правій щоці виднівся слід від сліз. І, як у молодої горлиці в лісі на дубі блищить дзьоб вогкістю того листка, з якого вона випила росу, так у панни Варки теперішня увага погляду блищала останньою часткою відсвіту скінченої мандрівки та її мети.

Гей, та не гомонять так гучно води з поля після великої зливи в став, як загули всі почування в Гордієвім єстві в одно місце, яке в людей споконвіку зветься серцем!.. І він звівся з колін, неначе непритомний, і почув, мов крізь сои:

— Чи можна до вас?

І бачив, як, не діждавшися відповіді, вона швидко перелізла тин та й зупинилася біля свіжого гробу. А коли він хотів встати назустріч їй, то вона швидко почала говорити:

— Будь ласка, не підходьте і дайте мені слово, що будете мене слухати. Тоді все узнаєте. Інакше все знов пропаде. Ну?

— Буду слухати, — озвався хлопець, зупинившися і жадібно ковтнувши повітря.

— Я побігла з монастиря зараз вам услід. Я догадувалася, що ви підете до тітки. Отже, я прийшла вам запропонувати йти разом зі мною на Полтавщину до моєї товаришки, її батько дуже впливовий і вам дасть, це певно, учительську посаду. Але з умовою, що ви станете моїм чоловіком і що ми переодягаемося в селянську одежу. Ви візьмете косу. І підемо ніби на заробітки в жнива. І так одведемо підозру поліції. Але я хочу стати вам жінкою не в борг, як кажуть селяни, і не "на віру", як розповідає Коцюбинський. А хочу з вами обвінчатися. Я скину оцей хрест на ланцюжку, — і почала його знімати з шиї, — і ви візьмете його за один кінець, а я за другий, і обійдемо тричі гріб нашої тітки. Правда, я хотіла це зробити біля маминого гробу. Після кожного разу прокажемо клятьбу. Цілуватися не будемо. А тільки поцілуємо прикінці нашої церемонії оцей хрест. Я його повішу на акацію. Жінкою я вам стану у вашій коморі по нашому давньому звичаю. І після цього зараз же вирушимо в дорогу. Кажіть, згодні ви на таке?

І Гордієві блискавкою освітила душу картина з раннього дитинства. Він пригадав той час, коли він учився в підготовчім класі приходської школи. І їх були розпустили на Різдвяні свята. І він, перемерзшися в дорозі, увійшов у хату, а тітка його взяла і, підвівши до дзеркала, сказала:

— Дивися, яке страхіття повилазило з носа. Ну що, кажи, після Різдва у школу будеш ходити?

А він крізь плач відповів:

— Буду.

І тепер оце, перед панною Варкою, йому стало так радісно й легко, неначе те "буду" стало нині дверима, які вона відчинила у друге життя і кличе його туди. І це друге життя схоже на його теперішнє становище так, як він зараз на давнього школяра перед дзеркалом.

І схопив Гордій з голови свою шапку, кинув на ломок, поправив замашним рухом руки чуб на голові і, підійшовши до панни Варки, сказав:

— Давайте!

І, взявши за край золотого ланцюжка з хрестом, почав обходити з дівчиною тітчин гріб. І коли вони дійшли до того місця, від якого починали йти, то панна Варка зупинилася і, його ланцюжком притримавши, урочисто звеліла:

— Кажіть за мною: заклинаюся перед оцим свідком, — і вона показала на гріб рукою, — що я свою жінку, Варку Дмитрівну, любитиму і глядітиму і в горі, і в добрі.

Гордій проказав. Тоді вона почала говорити:

— Заклинаюся, що я свого чоловіка, Гордія Панасовича, любитиму і глядітиму і в горі, і в добрі.

І так вони обійшли тричі гріб, і тричі проказали закляття. І під кінець панна Варка почепила хрест на сучок акації. І мовчки поцілувала сама, а за нею це зробив і Гордій. Потім, одійшовши трохи від дерева, сказала:

— Надінь хрест і носи, поки твого віку, бо тепер ти вже мій чоловік.

— То давай і ми поцілуємося, — одповів молодошлюбець таким голосом, неначе хворий перед нападом гарячки. Але вона його, сміючися, заспокоїла:

— Не хвилюйся, мій мужу. На це є комора, а тут, чого доброго, ти мене остаточно зробиш жінкою на гробі або під гробом твоєї тітки. Я тебе вже знаю. Краще веди мене: я буду лаштувати шлюбну постіль, а ти ждатимеш на призьбі, поки не покличу.

Гордій надів хрест, узяв із землі ломок і швидко пішов до хати, вона — за ним. І, вирвавши скобель разом із замком, пустив свою жінку в сіни, а сам сів на призьбі ждати.

І що то було за ждання! Що то було за ждання! Йому здалося, що він упав з місяця на землю, але проминув її і летить Бог знає куди, не знаючи, чи розіб'ється об щось тверде, чи буде вічно летіти із болюче-солодким завмиранням у стрімучу світову путь!

Нарешті з комори почулося:

— Чоловіче, йди вже до жінки!

Гордій схопився і, плутаючи ногами, неначе п'яний, увійшов у сіни і зачинив за собою двері. І ще раз почувся голос молодої жінки:

— Гордію... скажений... мені ж болить.

І стало тихо і в сінях, і надворі. Годин через дві Гордій вийшов із хати у солом'янім брилі, в білій вишитій сорочці і в білих штанях, але був узутий в свої черевики. І, пішовши в клуню і взявши там косу і кісся, вернувся назад, сів на призьбу і почав їх прилаштовувати одно до другого. Поки він це робив, то пані Варка винесла свиту і велику зелену

хустку і поклала теж на призьбу. І вона була у селянській вишитій сорочці і в спідниці, яку Гордій бачив у неділю на тітці Горпині. А потім, покинувши хату навстіж і не зачинивши в двір ворота, вийшли обоє на межу, яка вела до Малосмілянки Він ніс косу і свитку, а вона тільки хустку. Але вже в дорозі Гордій оглядівся, що не все гаразд, і, швидко вернувшися до льоху, відчинив його і гукнув;

— Тітко, ви вмієте лічити до ста? І з льоху почулося:

— Вмію.

— Ну, то лічіте п'ять раз по стільки. І коли налічите, то виходьте і беріте у господарстві що побачите, і, може, господині на тім світі буде легше. Бувайте здорові!

— Ходіть здорові, — відгукнулося півтора людського голосу.

Після цього Гордій догнав жінку, вхопив її під руку і весело спитався:

— То коли ж ти мені розкажеш про своє відьомство?

— Тоді, як тебе трохи покортить, — почулася задиркувата відповідь.

І, сміючися, пішли швиденько межею, залишаючи за собою місця, які були колискою і найбільшого горя, і, може, найбільшої повноти сердечного втихомирення.

Я не знаю і не хочу догадуватися, як примирив Гордій свої пригоди з чутливим серцем своєї молоденької дружини, але знаю, що тоді, коли вони квапилися в далеку путь, велика хмара підійшла була під сонце і що сонце, прорвавши її в трьох місцях, впиралося трьома блискучими стовпами проміння у Рохмистрівські поля. І серце запевняло думку, що то не сонце, а велетенський фотографічний апарат на золотім тринозі, кимсь на землі покинутий. І що земля летить і він на ній летить у чорну

ніч, між густі зорі, за які конче зачепиться, і вони його стягнуть із землі у світову безодню. І тоді скільки б ми не питалися зір, землі і міжсвітових просторів: які світлини лишилися в апараті непросвітлені, то нам би довелося ждати відповіді довіку.

Так само, якби вийти серед Лебединського лісу на високий Обіясників майдан і спитатися хащів, далекого поля і битих шляхів: "А де тепер пан отаман, Підотаманчий, Деркач, грубий селянин, одноокий і Канарей?" — то й вони нічого нам не відповіли б.

Бо ми знаємо, що все на землі з'являється, аби безслідно згинути на ній, але коли і залишити якийсь слід, то не надовго. І розголос про нього щоб ішов не довше від луни на живий голос у лісі раннього ранку над Гальмасаровою кручею...

Рік 1944-й, березень 09